

SUCCES VAN DE PARTIJ, TRAGIEK VAN DE PARTIJEN

U. ROSENTHAL

Er is een tijd geweest dat alles politiek en politiek alles was. Ik doel hiermee niet op verfoeilijke totalitaire systemen waar de bevolking politiek geïndoctrineerd en geterroriseerd werd, maar op de tijd dat ook in democratische landen zoals Nederland politieke participatie als de best denkbare bezigheid van alle inwoners werd gezien. Dat was de tijd van 'alle macht aan de basis' en van 'participatieve democratie'. Alles was politiek, tot en met het bepalen van tentamen- en examencijfers op de universiteit. Ik herinner mij nog goed dat de cijfers bij een werkcollege werden berekend aan de hand van een ingewikkelde formule waarin naast het oordeel van de professor en diens assistent ook de beoordeling van de studenten over elkaars prestaties werd meegewogen. Alles moest in die tijd ook openbaar zijn. Het voorstel van een prominent politicus om de Ministerraad in het openbaar te laten vergaderen en beslissen, was onderwerp van serieuze discussie.

Wanneer alles politiek is en politiek alles, worden de mensen politieke fanatici die niet meer naar anderen luisteren. Zijn de mensen voortdurend met de politiek bezig, zijn hun politieke voorkeuren intens en brengen ze bij de verkiezingen met 90-100% procent hun stem uit, dan bewijzen ze daarmee de democratie geen dienst. Integendeel, zij ontnemen de democratie haar matigende werking en richten haar zo ten gronde. De Weimar Republiek is het voorbeeld uit de geschiedenis: ettelijke verkiezingen binnen het jaar, telkens een opkomst van in de 90%, het centrumvermalen en steeds meer steun voor fanatieke politieke opvattingen. Een voorbeeld uit onze tijd: in Israël maken velen, onder wie de beroemde schrijver Amos Oz, zich er ernstige zorgen over dat het leven zo door de politiek beheerst wordt. De Israëlische televisie moet het voor haar kijkcijfers hebben van politainment. Een van de populairste programma's is *De Beschul-*

digde, waarin in een soort volksgericht de doopceel van een prominent politicus wordt gelicht.

Liberalen spreekt deze verabsolutering van de politiek, en de verheerlijking van politieke participatie, gelukkig niet aan. Volgens een goed liberaal uitgangspunt moeten de mensen vooral zelf bepalen of zij politiek actief willen zijn. De mensen hebben veel mogelijkheden voor een zinvolle tijdsbesteding, en het meedoen aan politieke discussies en het bezoeken van politieke bijeenkomsten is daar slechts een van. Een belangrijke stroming in het liberalisme zegt bovendien dat het uitermate verstandig is de politiek en het besturen van de staat en grote steden over te laten aan een groep mensen die daar echt zin in hebben en die dat ook goed kunnen. Als de politici op hun beurt de ondernemers, werknemers, wetenschappers en kunstenaars met rust laten, levert dat een uitstekende maatschappelijke arbeidsdeling op. Het is dan meer dan voldoende als de ondernemers, werknemers, wetenschappers, kunstenaars en al die andere burgers om de vier jaar bij de verkiezingen hun stem uitbrengen. Dat toch altijd weer een ruime meerderheid van de stemgerechtigden bij de verkiezingen opkomt, bewijst volgens die liberale stroming dat het systeem uitstekend werkt. Sommige politici voegen er dan nog blijmoedig aan toe dat klachten over de saaiheid van de hedendaagse politiek veeleer als een compliment mogen worden beschouwd. Hoe saaiër, hoe beter: Nederland. Hoe heviger, hoe slechter: Frankrijk, België.

Maar als altijd kan dit soort verhalen naar de andere kant doorslaan. Dan wordt politiek gereduceerd tot 'de politiek': een klein gezelschap op de vierkante kilometer op en rond het Binnenhof. De arbeidsdeling in de samenleving lijkt erop uit te draaien dat van alles wat vroeger ook politiek was, nu buiten 'de politiek' gebeurt. Het is langzamerhand een zorgwekkende ontwikkeling dat

steeds minder mensen een aantal mogelijkheden om politieke invloed uit te oefenen benutten. Typerend voor die ontwikkeling is dat het bijna niet meer gezegd mag worden: een van die mogelijkheden om invloed uit te oefenen is het ontplooiën van activiteiten in een politieke partij. Het lijkt van andere tijden. De politieke partijen, de Socialistische Partij uitgezonderd, lukt het niet leden te trekken; de bijeenkomsten van de politieke partijen worden, buiten de campagnes, zeer matig bezocht; bij de kandidaatstellersvergadering van een van de grootste partijen in een van de grootste steden van Nederland bepalen om en nabij honderd mensen wie in de Gemeenteraad en mogelijk het College van Burgemeester en Wethouders mee zullen beslissen over kwesties van honderden miljoenen.

Het risico is bovendien niet denkbeeldig dat de grote politieke partijen de komende jaren nog verder aan publieke betekenis zullen inboeten. Er komen jongeren bij, maar niet genoeg om het ledenverlies ten gevolge van de vergrijzing te compenseren. De personalisering van het politieke proces schrijdt voort en dat kan heel wel leiden tot een verdere ontkoppeling van leiderschap en partij. Een aantal single-issue organisaties maakt aanstalten zich niet langer tot het eigen smalle domein te beperken en werpt zich ook in die zin op als concurrent van de politieke partijen die totnogtoe het alleenrecht op de brede afweging van belangen hadden. Het is allerminst een wenkend perspectief en het vervelende is dat er eigenlijk geen voor de hand liggende oplossingen zijn. Meer overheidssteun voor de politieke partijen is zeker

voor een liberale partij, die zichzelf ziet als een vrijwillige associatie, slecht te verteren. Het voorstel van een CDA-voorman dat ministers en andere beslissers voortaan belangengroepen en single-issue organisaties, als die iets willen, moeten doorverwijzen naar de politieke partijen, laat slechts zien hoe hoog de nood is; en dat zal wel extra gelden voor het CDA.

Maar het meest wrange punt is nog niet genoemd: dit alles is ook nog eens onderdeel van wezenlijke veranderingen in het 'hoe' en het 'wat' van de politiek. De personalisering en mediatisering van de politiek tasten immers een aantal functies van de politieke partijen aan. Zij leiden tot een verdere ontkoppeling van leiderschap en partij. Daarmee Amerikaniseert het politieke proces in verdergaande mate. We brengen zo de rol van de Nederlandse politieke partijen terug tot kandidaatstellers- en verkiezingsmachines. De partijen zorgen ervoor dat er bij de verkiezingen in elk geval kandidaten, liefst ook mediamieke persoonlijkheden, zijn uit wie wij kunnen kiezen.

Gaat dat goed, dan ontstaat een merkwaardige relatie tussen leiderschap en partij. Dan wordt 'de partij', op de slippen van de aansprekende en succesvolle leider, de grootste van het land. Dat wil zeggen: in zetels en politieke macht, echter niet in ledenaantal. Achter het succes van 'de partij' gaat vandaag de dag, als men niet uitkijkt, de tragiek van de moderne politieke partijen schuil.

Prof.dr. U. Rosenthal is hoogleraar bestuurskunde aan de Rijksuniversiteit Leiden en de Erasmus Universiteit Rotterdam, alsmede voorzitter van de redactie van Liberaal Reveil.

HET IDEALE BELASTINGSTELSEL VOOR DE 21STE EEUW

C. J. OORT

Hoewel een liberale minister en een sociaal-democratische staatssecretaris gebroederlijk hun belastingplan voor de komende eeuw hebben gepresenteerd, lijkt de visie op het fiscale systeem een belangrijk verschilpunt tussen VVD en PvdA te blijven. *Liberaal Reveil* vroeg een vooraanstaande liberale deskundige uiteen te zetten hoe in zijn ogen het ideale belastingstelsel eruit ziet.

Het ideale belastingstelsel bestaat niet. Als men vele heren dient, kan men het nooit allen naar de zin maken. En de belastingen dienen vele heren, die heel verschillende dingen wensen. Ik denk dan nog niet eens aan de tegengestelde belangen van de verschillende groeperingen in de maatschappij. Op een heel fundamenteel niveau staan de brede maatschappelijke doelstellingen van het belastingstelsel dikwijls haaks op elkaar. Welke zijn die doelstellingen?

1. Financiering van overheidsuitgaven. Bij een gegeven omvang van de overheidsuitgaven en een gegeven financieringstekort, staat de gewenste opbrengst van de belastingen vast. Hoezeer ook de omvang van de overheidsuitgaven de kern van discussie over belastingen raakt, voor de vormgeving van het belastingstelsel zijn die vragen niet relevant.¹ Ik zal in het volgende dus ook niet ingaan op de totale belastingdruk, maar alleen op de wijze waarop dat gegeven totaal in een concreet belastingstelsel wordt vertaald.

2. De economische doelmatigheid. Het belastingstelsel moet zo min mogelijk de gezonde werking van het economisch systeem verstoren. Als men alleen dit doel zou nastreven, komt men op ideale vormen van belastingheffing die wel heel curieus aandoen. Ideaal zijn dan

immers belastingen die geen enkele economische beslissing beïnvloeden: een gelijk bedrag voor iedereen (de 'poll tax'), een belasting per loterij of, op wat hoger intelligentieniveau, de door Tinbergen destijds voorgestelde (maar als volstrekt onpraktisch afgewezen) belasting niet naar inkomen maar naar economisch *potentieel*.

3. De rechtvaardigheid in de lastenverdeling en wel in twee dimensies: de *verticale* rechtvaardigheid (hoe ver moeten we 'nivelleren') en de *horizontale* rechtvaardigheid (in hoeverre moeten we rekening houden met verschillen tussen de mensen: gezinssamenstelling, bijzondere lasten, et cetera.). Het is moeilijk een idee te geven hoe een belastingstelsel eruit zou zien dat alléén aan idealen van rechtvaardigheid zou beantwoorden - al was het maar omdat de gedachten over sociale rechtvaardigheid sterk uiteenlopen. Volledige 'verticale' nivellering? Zelfs de meest verstokte oud-communist zal dat niet willen: we kunnen het er gemakkelijk over eens worden dat prestatie, ook op gronden van pure rechtvaardigheid, beloning verdient. Maar hoeveel verschil in inkomen verdraagt zich met ons gevoel voor rechtvaardigheid? In dit verband: het fiscaal-ethische begrip 'belasting naar draagkracht' *lijkt* duidelijk, maar is in zijn uitwerking even vaag als het begrip rechtvaardigheid zelf. Voorts zal niemand willen betogen dat aan alle verschillen tussen mensen fiscale consequenties moeten worden verbonden, maar waar houdt de 'horizontale' rechtvaardigheid dan op?

4. Belastingen als instrument om andere sociaal-economische doeleinden te bereiken, zoals (bij volstrekt willekeurige keuze) investeringsstimulering, behoud van monumenten, milieu, steun voor de export, steun voor de landbouw, hulp voor charitatieve instellingen, voor sport, cultuur en kerk, enzovoorts enzovoorts. Ik zal in

het volgende een aantal zeer kritische opmerkingen maken over het inzetten van fiscale instrumenten om deze op zichzelf eerbiedwaardige doeleinden te bevorderen. Feit is dat het op grote schaal gebeurt en dat dit een ernstige erosie van de belastinggrondslag tot gevolg heeft.

5. *Last but not least*: de praktische uitvoerbaarheid van het stelsel, inclusief de kosten voor fiscus en burger, de duidelijkheid en eenvoud, de inbreuk op privacy, de fraude-gevoeligheid. Rechtvaardigheid en praktische uitvoerbaarheid staan niet zelden op gespannen voet met elkaar. Nederland laboreert aan een overtrokken perfectionisme in de detaillering van regelingen voor ieder denkbaar geval. Dat uit zich niet alleen in het bekende gegoochel met 'koopkrachtplaatjes' voor iedere groepering, liefst tot twee cijfers achter de komma, maar ook in een schier eindeloze reeks van tuttelige bepalingen zoals die over de aftrekbaarheid van de aktetas en van de reinigingskosten voor lakens van bedplassers.

Er zijn ongetwijfeld nog wel meer dingen te bedenken waaraan het belastingstelsel dienstbaar wordt gemaakt, maar de zeer uiteenlopende wensen van de bovengenoemde heren maken wel duidelijk dat er nooit van een ideaal belastingstelsel sprake kan zijn. Het zal altijd een compromis blijven, met alle onvolkomenheden van dien. Maar er kan wel heel veel worden verbeterd, ook al blijft het resultaat altijd minder dan perfect. Laten we de grote belastingcategorieën daar eens op nalopen.

DE OMZETBELASTINGEN (B. T. W. EN ACCIJNZEN)

De b.t.w. is uit economisch oogpunt één van de minst schadelijke belastingen. Bij één tarief, zonder vrijstellingen, is zij neutraal ten aanzien van producten en producenten. Zij is uitvoeringstechnisch relatief eenvoudig (met nadruk op 'relatief!'). Bovendien drukt de b.t.w. niet op besparingen. Dat laatste is heel fundamenteel. Uit economisch oogpunt is het immers veel logischer dat belastingen worden geheven naar de mate waarin men goederen en diensten aan het nationale inkomen onttrekt, dan naar de mate waarin men aan het nationale inkomen bijdraagt in de vorm van economische prestaties (zoals bij de

inkomsten- en vennootschapsbelasting het geval is). In de economische literatuur is er dan ook dikwijls voor gepleit dat besparingen worden vrijgesteld van inkomstenbelasting (de 'expenditure tax'). Het belastingplan voor de 21ste eeuw gaat dus de goede kant op door de b.t.w. te verhogen ten gunste van een verlaging van de loon- en inkomstenbelasting.

Als bezwaren tegen een nog verdergaande uitruil worden genoemd dat de b.t.w. degressief, althans niet progressief uitwerkt en dat geen rekening kan worden gehouden met bijzondere omstandigheden (de 'horizontale' rechtvaardigheid). Dat zijn valide argumenten tegen een volledige overgang van belastingen op inkomen naar uitsluitend belastingen op (eind)producten. Maar ook bij een verdere uitruil dan in het belastingplan voor de 21ste eeuw wordt voorgesteld, blijft in de loon- en inkomstenbelasting voldoende ruimte over om recht te doen aan de verticale en horizontale rechtvaardigheid. Ik zou willen pleiten voor een verdere uitruil, waarbij overigens de internationale aspecten zwaar zullen moeten meetellen.

Op de accijnzen ga ik hier niet in. Zij hebben sterk het karakter van belastingen op maatschappelijk schadelijk geachte consumptie (tabak, alcohol, benzine). Wij kunnen daar mijns inziens vrede mee hebben, hoezeer men ook van mening kan verschillen over de mate waarin de betrokken activiteiten fiscaal moeten worden afgestraft en de mate waarin men van het omliggende buitenland kan afwijken.

DE VENNOOTSCHAPSBELASTING

Naar mijn oordeel scoort het Nederlandse belastingstelsel helemaal niet zo slecht op dit gebied. De tarieven zijn internationaal gezien redelijk, de praktijk van de bindende *rulings* door de belastinginspecteur werkt goed en de praktische toepassing geeft geen aanleiding tot al te veel problemen. Er zijn ook hier zeker verbeteringen mogelijk, met name in de sfeer van vereenvoudiging en betere aansluiting van het fiscale op het commerciële winstbegrip. Maar dat zijn op het brede palet dat ik hier hanteer detailproblemen.

Het gebrek aan echt grote strijdpunten op het gebied van de vennootschapsbelasting is waarschijnlijk te danken aan twee dingen. In de eerste plaats is de vennootschapsbelasting politiek veel minder gevoelig dan de loon- en

inkomstenbelasting. Verticale en horizontale rechtvaardigheidsoverwegingen zijn bij de vennootschapsbelasting niet of nauwelijks aan de orde. Ten tweede is de druk van de vennootschapsbelasting rechtstreeks en onmiddellijk zichtbaar van belang voor de Nederlandse concurrentiepositie in de wereld. We moeten hier wel bij het buitenland in de pas lopen, althans niet achterlopen. Bij de loon- en inkomstenbelasting is dit veel minder, althans veel minder direct en duidelijk het geval.

In de vennootschapsbelasting (evenals de loon- en inkomstenbelasting) worden op grote schaal fiscale faciliteiten ingezet om bepaalde maatschappelijk nuttig geachte doelstellingen te bereiken. Op de bezwaren hiervan en de mogelijke alternatieven ga ik apart in onder het hoofde 'belastinguitgaven'.

DE LOON- EN INKOMSTENBELASTING

De grootste narigheden zitten ongetwijfeld bij de loon- en inkomstenbelasting. De combinatie van fiscale dogmatiek, ethisch gemillimeter, politiek populisme, gebrek aan gevoel voor en inzicht in de praktijk bij de wetgever en decennia van geklungel aan de marge hebben geleid tot een fiscale lappendeken die langzamerhand niemand meer bevredigt. Reparatiewetgeving, veelal uitgelokt door belastingconstructies die de hoge tarieven van de inkomstenbelasting omzeilen door ontwijking naar onbelaste kapitaalwinst, is aan de orde van de dag. Wetenschap en praktijk zijn het er al lang over eens dat het stelsel geheel op de helling moet. De (marginale) tarieven van de loon- en inkomstenbelasting zijn naar economische maatstaven en bij internationale vergelijking veel te hoog; de belastinggrondslag is zwaar ondermijnd door allerlei aftrekposten en vrijstellingen; het geheel nodigt uit tot ontwijkend gedrag; het stelsel is onnodig ingewikkeld en mede daardoor volmaakt ondoorzichtig; het is door zijn complexiteit in vele opzichten sterk fraude-gevoelig en het stelt exorbitante eisen aan de fiscus en de belastingbetaler. Door dat alles scoort het eigenlijk op alle punten - economische doelmatigheid, rechtvaardigheid, uitvoerbaarheid - bijzonder slecht.

Wat moeten we daar aan doen? Tariefverlaging is desideratum nummer één. De marginale druk, zowel aan de onderkant (als gevolg van sociale premies) als ook aan de bovenkant, is economisch gezien uiterst schadelijk.

Het remt prestatie en het schaadt onze internationale concurrentiepositie (met name op de arbeidsmarkt voor hoger gekwalificeerden). Nederland is economisch geen eiland, dat straffeloos uit de pas kan lopen met zijn concurrenten die veelal aanzienlijk lagere marginale tarieven kennen. Bovendien is de politiek geïnspireerde progressie deels een luchtballon. Hoge marginale tarieven worden in niet geringe mate afgewenteld (wie heeft niet te maken met het netto calculeren bij het vaststellen van beloningen aan de bovenkant?); voor zover dit het geval is, komt de echte last van de hoge tarieven dus heel ergens anders terecht dan de bedoeling was. Helaas zijn de fiscaliteit en de politiek in het verleden grotendeels doof geweest voor deze realiteit. Het ging dikwijls meer om de ethische façade dan om de economische werkelijkheid.

Het belastingplan voor de 21ste eeuw doet wel iets aan tariefverlaging maar, afhankelijk van de te kiezen variant, nog veel te weinig. Verdere tariefverlaging is mogelijk door hogere b.t.w. en door snoeien in aftrekposten. Waarom bij een dergelijke uitruil de hypotheekrenteaftrek onaantastbaar zou moeten zijn, is mij een raadsel. In vele landen om ons heen is die immers beperkt zonder dat dit tot economische of sociale calamiteiten heeft geleid. Waarom kan de aftopping van het bedrag (of aftrek tegen het laagste IB-tarief) niet worden ingeruild tegen verlaging van het toptarief? Het is toch eigenlijk te zot dat in de praktijk juist de duurere huizen (voor zover in bezit van mensen met hoge inkomens) bij onze huidige systematiek extra goedkoop worden gefinancierd. De onzinnige fictieve huurinkomsten kunnen dan ook verdwijnen. (Dit is allemaal wat grof gezegd; ik realiseer mij met name de enorme overgangsproblemen!)

Stroomlijning en vereenvoudiging blijven ook een belangrijk aandachtspunt. Individualisering (denk aan de ellende met de voordeurdelers en de ingewikkelde regeling voor overdracht van de basisaftrek) is gewenst. Sanering van de eindeloos gedetailleerde aftrekregelingen moet toch ééns politiek mogelijk worden (ondanks de teleurstellende ervaringen bij een eerdere vereenvoudigingsoperatie!).

Gelukkig breekt het belastingplan voor de 21ste eeuw met de oude dogmatiek van de synthetische inkomstenbelasting, waarbij alle vormen van inkomen bij elkaar worden opgeteld en als geheel worden belast. Het

'boxensysteem', waarbij inkomsten uit vermogen los worden gemaakt uit de inkomstenbelasting, is in vele opzichten een verbetering. Kapitaal is nu eenmaal internationaal mobieler dan arbeid. Onze hoge IB-tarieven, gecombineerd met een internationaal niet gebruikelijke vermogensbelasting, leiden tot kapitaalvlucht en tot allerlei ontwijkende constructies, waartegen dan weer steeds ingewikkelder reparatiewetgeving moest worden ingezet. Het voorgestelde 'boxen'-systeem is relatief eenvoudig. Het laat de economische onverdedigbare vermogensbelasting verdwijnen (die immers leidt tot dubbele belasting op besparingen, die eerst al zijn getroffen door de inkomstenbelasting) en het elimineert een hele reeks fiscale constructies (en ingewikkelde reparatieregels). Het hoeft dan ook niet te verbazen dat de SER - in het algemeen, vergeleken bij 'de politiek', wat zakelijker ingesteld - het voorstel in de grote lijnen unaniem heeft gesteund.

BELASTINGUITGAVEN

Tot slot nog enkele opmerkingen over de vele fiscale faciliteiten, die bedoeld zijn om alle mogelijke maatschappelijke doeleinden te bevorderen (in de literatuur bekend als 'belastinguitgaven'). Het lijkt zo mooi. En het is in de meeste gevallen ook wel mooi, *maar niet in deze vorm*. Belastinguitgaven zijn een uiting van politieke lafheid; zij ondermijnen de begrotingsdiscipline. Aftrekposten creëren is politiek veel gemakkelijker dan openlijk subsidies verlenen. Ook als het resultaat hetzelfde is, zijn de kosten voor de schatkist in het eerste geval verborgen in de moeilijk meetbare en niet direct zichtbare erosie van de belastinggrondslag, terwijl subsidies op een begroting moeten worden verantwoord en dus jaarlijks moeten worden afgewogen tegen andere begrotingsposten. Het gevaar is levensgroot dat steun in de vorm van fiscale faciliteiten op veel ruimere schaal wordt verleend dan het geval zou zijn bij open subsidiëring van de betrokken activiteiten. In dit opzicht dragen de fiscale faciliteiten dus bij aan de hoge tarieven.

Men kan een boek volschrijven (en er is veel geschreven) over de nadelen van fiscale faciliteiten in vergelijking met open subsidies. Ik ga die hier niet nog eens herhalen, ook al omdat de SER in zijn jongste belastingadvies daarvan een goede samenvatting heeft gegeven, die uitmondt in een zeer kritische stellingname tegen belastinguitgaven.

Recente uitwassen zijn de zogenaamde 'tante Agaath-regeling'² en de groenfondsen, die neerkomen op een rente-subsidie aan bepaalde investeerders via fiscale vrijstelling van de rente-inkomsten bij de beleggers. Het belastingvoordeel voor de beleggers zal echter nooit geheel aan de investeerders worden doorgegeven, daar de betrokken beleggingen nogal illiquide zijn (een kleine, zuiver nationale markt) en bovendien het risico in zich bergen dat de fiscale voordelen verdampen bij wijziging van de fiscale wetgeving of de fiscale status van de houder. Vergeleken bij open rente-subsidies is de regeling dus onnodig duur: er blijft wat hangen bij de geldgevers die in het hoogste IB-tarief vallen (en dat zijn de enigen voor wie het interessant is op deze beleggingen in te schrijven). Dit kleine cadeautje aan de 60%-ers zou nooit in de vorm van open subsidies zijn verleend!

Ik ben van mening dat geen enkele fiscale faciliteit zou moeten worden verleend die men niet ook in de vorm van open subsidies zou willen verlenen. De regel zou dan ook moeten zijn dat elk voorstel eerst in de vorm van een subsidieverlening moet worden gegoten en gevoteerd, en dat deze pas bij overtuigende administratief-technische bezwaren tegen het instrument van de subsidie in een fiscale faciliteit zou mogen worden omgezet. In dat laatste geval (dat mijns inziens uitzonderlijk zou kunnen en moeten zijn) zouden de budgettaire lasten in de vorm van erosie van de belastinggrondslag jaarlijks aan de begrotingspost moeten worden getoetst, zoals dit ook bij subsidies het geval is (of zou moeten zijn!).

CONCLUSIE

Kortom, wensen genoeg. De politieke haalbaarheid van vele gedachten die in het voorgaande zijn geformuleerd, is een stuk groter geworden na de kabinetsnota *Belastingen in de 21ste eeuw* en het unanieme SER-advies daarover, getiteld *Naar een robuust belastingstelsel*. Opvallend bij dit alles is dat de politieke tegenstellingen zich in de marge afspelen. Zelfs verlaging van het toptarief zou binnen 'paars' bespreekbaar zijn. De economen lijken het op dit gebied te gaan winnen van de fiscaal-juridische dogmatici en de populistten. Waar de grote discussie over gaat en behoort te gaan is veeleer over de omvang van de collectieve sector als geheel, inclusief de sociale zekerheid. Maar dat is een ander onderwerp.

NOTEN

1. Helemaal waar is dat niet. Bij lagere overheidsuitgaven kunnen de belastingtarieven lager zijn. Daardoor kunnen vele ingewikkelde regelingen vervallen of vereenvoudigd worden, omdat bij lagere tarieven een zekere 'vergroving' acceptabel is. Bij een 60% tarief is het van belang of men een aktetas mag aftrekken, bij 30% veel minder.

2. De tante Agaath-regeling stelt vermogende familieleden (de tantes Agaath) in staat om aan hun neefjes kapitaal te verstrekken voor het starten van een onderneming,

waarbij de rente op de betrokken leningen bij tante niet belast wordt. De regeling is inmiddels op grote schaal opgepikt door de banken die elke willekeurige belegger in de gelegenheid stellen leningen aan een tante Agaath-fonds te verstrekken, die door de bank worden doorgegeven aan startende ondernemers. De rente is ook dan bij de geldgever onbelast.

Prof.dr. C.J. Oort was in de jaren tachtig voorzitter van de commissie tot vereenvoudiging van de loon- en inkomstenbelasting.

ARTIKEL 31: DRUGS ALS MENSENRECHT

ERIK VAN REE

Aan de dertig artikelen die de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens telt, zou een artikel moeten worden toegevoegd: 'Iedereen heeft het recht roesmiddelen naar eigen keuze te gebruiken.' In plaats van in de categorie moord en verkrachting te worden opgenomen, zouden drugs als cultuurgoed moeten worden gezien, net zoals godsdienst en kunst. Een verbod op de geestveranderende ervaring die drugs oproepen, schendt de menselijke waardigheid evenzeer als een verbod om een eigen godsdienst te kiezen. Omdat liberalen zich van oudsher hebben ingezet voor een grote vrijheid om te experimenteren met levensstijlen, ligt het voor de hand dat het pleidooi voor een 'recht op eigen roes' juist bij hen in goede aarde valt.

Het verbod op drugs wordt in het algemeen gemotiveerd vanuit medische en sociale overwegingen. Het zou noodzakelijk zijn ten einde schade aan gebruikers en, indirect, aan hun omgeving te voorkomen - en zou daarom ook gewettigd zijn. Ik bestrijd dit. Naar mijn mening leidt de *war on drugs* onvermijdelijk tot vergroting in plaats van verkleining van de medische en sociale problematiek. Bovendien is het verbod op drugs thans ironisch genoeg de voornaamste bestaansgrond van de hedendaagse grote criminaliteit geworden.

Maar daarnaast ben ik van mening dat ook indien het verbod daadwerkelijk schadebeperkend zou zijn, het toch niet gewettigd zou zijn. Ik zou om te beginnen het bekende 'schadebeginsel' van John Stuart Mill kunnen citeren. Dit beginsel zegt dat het enige legitieme doel van machtsuitoefening over een burger in een beschaafde samenleving 'de voorkoming van schade aan anderen is. Diens eigen belang, lichamenlijk dan wel geestelijk, vormt geen

voldoende grond.' Volgens Mill is de onafhankelijkheid van het individu voorzover het hemzelf betreft 'rechtens absoluut. Het individu heeft de soevereiniteit over zichzelf, over zijn eigen lichaam en geest.'

Dit beginsel is nooit onverkort doorgevoerd. Een van de problemen is dat elke handeling een schaderisico voor anderen met zich brengt. Er zal dus altijd een categorie van handelingen met verbod worden getroffen die medeburgers niet onvermijdelijk schade doen, maar waarvan het risico op schade aan anderen onaanvaardbaar groot wordt geacht. Eenvoudige voorbeelden, zoals snelheidsbeperkingen, te over. Van principiële aard is echter het feit dat het beginsel er geen rekening mee houdt dat samenlevingen talloze verboden instellen die niet of niet alleen gefundeerd zijn op het verhinderen van mogelijke schade aan anderen, maar eerder op het optimaliseren van het omgekeerde, van het welzijn van een zo groot mogelijk aantal burgers. Hier geldt dan de logica van het zogenaamde 'utilitarisme': een vergroting van het maatschappelijk nut wordt voldoende rechtvaardiging geacht om de bewegingsvrijheid van individuele burgers te beperken. Eenrichtingsbepalingen of van overheidswege opgelegde winkelsluitingstijden zijn voorbeelden. Tot slot sluit Mills beginsel ieder 'paternalisme', ieder in bescherming nemen tegen zichzelf van toerekeningsvatbare mensen, ten principale uit. De verplichte autogordel is ontoelaatbaar.

Maar ondanks de problemen die eraan kleven, kunnen wij niet zonder Mills beginsel. We zouden het enigszins kunnen herformuleren, en wel in die zin dat zulke handelingen die niet als zodanig medeburgers schade doen, ook nooit als zodanig verboden doch hoogstens aan inperkingen onderhevig gemaakt mogen worden. Het wereldwijde verbod op drugs is ook met deze gematigde variant van het schadedebeginsel in strijd. Gebruik van

drugs behoort niet tot die categorie van inherent voor anderen schadelijke handelingen, zoals diefstal of geweldpleging. Om die reden alleen al mag gesteld worden dat noch overwegingen van beperking van schaderisico's aan derden, noch het maatschappelijk nut noch paternalistische overwegingen voldoende grond geven voor een categorisch verbod. Ten hoogste zouden zij kunnen worden aangevoerd voor beperkend ingrijpen. Ik zou hiermee mijn betoog tegen het drugsverbod zelfs kunnen besluiten. *Quod erat demonstrandum*. Dit zou echter niet overtuigen, om de simpele reden dat ook bovenstaande, afgezwakte variant van Mills beginsel niet algemeen wordt aanvaard als universeel geldig. De meeste burgers zijn niet bereid een dergelijk breed vrijheidsbeginsel als grondslag voor hun samenleven te erkennen.

EEN NIEUW MENSENRECHT

Waar men zich in de loop der eeuwen echter wel toe bereid heeft verklaard, is bepaalde sferen af te bakenen waarin dit wel het geval is. Er is een aantal 'mensenrechten' geformuleerd van bijzondere waardigheid, en daarom ook van bijzondere beschermwaardigheid. Wanneer deze in het geding zijn, is beperkend optreden van overheidswege aan zeer scherpe beperkingen onderhevig; en opheffing van de betreffende rechten is zelfs onmogelijk. Zij zijn onvervreemdbaar. Deze situatie heeft geresulteerd in een feitelijke tweedeling tussen een 'heilige' sfeer van grondrechten aan de ene kant, en een tweede sfeer waarin een 'recht' iets te doen slechts betekent dat het op dit moment niet verboden is. In de tweede sfeer hoeft de overheid volgens de vigerende opinie ook het verzachte beginsel van Mill niet in acht te nemen. Zolang de procedures maar correct worden gevolgd, heeft de overheid carte blanche om een bestaand 'recht' geheel ongedaan te maken. De Archimedesweg te Amsterdam kent geen eenrichtingsverkeer, en bijgevolg heeft iedereen het recht deze straat in beide richtingen door te rijden. Echter, indien de gemeente hier een eenrichtingsbepaling van kracht verklaart, kan men haar niet verwijten hiermee een recht te schenden. Maar het ligt anders met het opleggen van een publicatieverbod aan *Liberaal Reveil*. Hiervoor zal de overheid wel van zeer goede huize moeten komen, aangezien het recht op verschijning van dit tijdschrift op een grondrecht van vrije meningsuiting is gebaseerd.

Terzijde zij opgemerkt dat er in Nederland al een 'recht' op gebruik van drugs bestaat, maar dan in de zwakke zin des woords. In ons land is productie, handel en bezit van drugs weliswaar strafbaar, maar gebruik is dat - in tegenstelling tot in vele andere landen - niet. Doch een recht op gebruik in de tweede, harde zin van een grondrecht kennen ook wij niet. De overheid kan het morgen strafbaar stellen, zonder daarmee enig geformuleerd mensenrecht te schenden.

Nu kan men overigens ook van mening verschillen over de vraag hoe heilig mensenrechten precies zijn. Artikel 4 van de Verklaring van de Rechten van de Mens en de Burger van 1789 luidt dat vrijheid daarin bestaat 'alles te kunnen doen wat een ander niet schaadt. Zodoende heeft de uitoefening van de natuurlijke rechten van ieder mens slechts zulke grenzen als dewelke het genot van deze zelfde rechten aan de andere leden der maatschappij garanderen.'² Hiermee wordt geformuleerd dat, zodra er mensenrechten in het geding zijn, alleen met een beroep op de vermindering van mogelijke schade aan derden inperkingen nog verdraaglijk zijn. Bescherming van het individu tegen zichzelf of de bevordering van het maatschappelijk nut is onvoldoende grond daarvoor. Met andere woorden, hier zou Mills beginsel in zijn oorspronkelijke formulering ten volle gelden. Dit is de visie zoals bijvoorbeeld Ronald Dworkin deze in zijn *Taking rights seriously* met verve heeft verdedigd. Ook John Rawls heeft de gedachte ondersteund dat fundamentele vrijheden alleen mogen worden ingeperkt om die van anderen te beschermen, alleen om een aanzienlijk schaderisico aan medeburgers weg te nemen, en nooit om het welzijn van de samenleving te bevorderen.

Maar dit is niet de enig mogelijke interpretatie. Wie de Conventie voor de Bescherming van de Mensenrechten en de Fundamentele Vrijheden, in 1950 in Rome ondertekend, erop naleest, treft een verrassend lange lijst van overwegingen aan op grond waarvan de fundamentele vrijheden kunnen worden ingeperkt. Daaronder bevinden zich ook de nationale veiligheid, het economisch welzijn van het land en de bescherming van de moraal, overwegingen die typisch thuis horen in het utilitaristische of paternalistische denken. Toch heeft dit verschil minder betekenis dan men misschien zou menen. Of men nu de visie die ingrijpen in vrijheidsrechten alleen uit hoofde

van beperking van schade aan derden toelaat, aanvaardt of niet - vast staat dat de samenleving met de formulering van een mensenrecht serieuze verplichtingen op zich neemt. Zo zal bijvoorbeeld de bewijslast voor de noodzaak van ingrijpen altijd liggen aan de kant van de overheid. Wanneer een grondrecht in het geding is, gelden overwegingen als 'het zekere voor het onzekere nemen' ten principale niet meer. En, ook als men van mening is dat zelfs fundamentele rechten op grond van paternalistische of utilitaire motieven mogen worden ingeperkt, dan mag er nog nooit sprake zijn van meer dan een inperking. Ingrijpen mag nooit van zodanige aard zijn dat van een betekenisvolle uitoefening van het grondrecht eigenlijk geen sprake meer kan zijn. De burger moet altijd een ruim veld behouden waar hij het recht in kwestie kan blijven uitoefenen.

Het onderscheid tussen beide soorten 'recht' is overigens niet altijd simpel te trekken. Feitelijke rechten kunnen zich na verloop van tijd tot grondrecht verharderen. Veel rechten worden niet als mensenrecht geformuleerd zolang daartoe geen noodzaak bestaat, aangezien de overheid het recht in de praktijk niet al te zeer inperkt. Er bestaat geen grondrecht van burgers om sporten naar keuze te mogen beoefenen. Doch indien voetbal, rugby, kanoën, bergklimmen, bobsleeën en autoracen werden verboden als te riskant voor de beoefenaars, dan zou dit door velen ervaren worden als een wezenlijke aantasting van de vrijheid, anders gezegd: van een nog niet geformuleerd mensenrecht. Iets dergelijks is er mijns inziens nu met de vrijheid van drugsgebruik aan de hand. Indien de internationale gemeenschap het algehele verbod op drugs nooit had ingesteld, zou het formuleren van een grondrecht op dit gebied een zinloze exercitie zijn. Maar het is paradoxaal genoeg de *war on drugs* zelf die de noodzaak tot formulering van zo'n nieuw mensenrecht oproept.

Ik wil in dit artikel betogen dat ook de vrijheid roesmiddelen naar keuze te mogen gebruiken geformuleerd dient te worden als een fundamenteel mensenrecht, zoals de vrijheid van meningsuiting of van godsdienst. Het is niet uitgesloten dat Artikel 12 van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, dat de 'privacy' van de burger waarborgt, of Artikel 18, dat de burger het recht geeft zijn 'geloof' in een zelfgekozen 'praktijk' te manifes-

teren, gebruikt zou kunnen worden om een recht op gebruik van roesmiddelen te funderen. Wellicht zou dit echter als te geconstrueerd worden beschouwd. Ik zou er daarom voor willen pleiten een nieuw Artikel 31 aan de verklaring toe te voegen: 'Iedereen heeft het recht roesmiddelen naar eigen keuze te gebruiken.' In ons land zou dit recht zich ongetwijfeld vertalen in vertrouwd klinkende leuzen als 'Recht op eigen roes' of 'Baas in eigen brein'. Ik zal mijn betoog plaatsen tegen de achtergrond van het traditionele liberale gedachtegoed, en ook ingaan op de ongetwijfeld grote psychologische belemmeringen voor aanvaarding van een dergelijk nieuw recht, als mede - tot slot - op de verstrekkende implicaties ervan.

LIBERALISME EN NIEUWE MENSENRECHTEN

Het is vanuit het traditionele liberale denken bepaald niet vanzelfsprekend om een nieuw mensenrecht te aanvaarden, ook als dat vanuit een perspectief van burgerlijke vrijheid op zichzelf voor de hand zou liggen. Het liberalisme wordt gekenmerkt door een eigenaardige paradox. Deze politieke filosofie hecht grote waarde aan het zelfsturende vermogen van de mens, en wantrouwt pretentieuze plannen om de samenleving volgens een vooropgezet model te verbouwen. In het werk van Friedrich Hayek bijvoorbeeld komt dit vertrouwen in 'spontane "formaties"', in de 'groei van datgene wat niet ontworpen is', sterk naar voren, evenals een uitgesproken afkeer van het verlangen alles te onderwerpen aan een ordenende Rede.³ Nu is het probleem dat de menselijke samenleving grosso modo twee soorten spontaan gegroeide fenomenen kent, namelijk het vrije individu en geleidelijk ontstane instituties en tradities, waarvan niemand de oorsprong meer precies kent doch die hun waarde bewezen hebben. Zowel de dissident als het vanzelfsprekende recht van de gewoonte heeft daarom een natuurlijke plaats in het liberale spectrum. Vandaar ook dat deze stroming uiteenlopende denkers kan herbergen, variërend van een John Locke tot een Edmund Burke, en van een moralist als Adam Smith tot een vrijdenker als Dworkin.

Deze diversiteit moge op zichzelf een zegen zijn, een probleem ontstaat op het moment waarop de individuele vrijheidsdrang een nieuwe vorm aanneemt die strijdig is met traditie en gebruik. Waar kiest het liberalisme dan

voor? Het antwoord is nooit bij voorbaat duidelijk. Aan de ene kant is de overheid die de experimenterende burger de teugels aanhaalt, een schrikbeeld voor ieder die de vrijheid hoog in het vaandel heeft staan. Maar aan de andere kant hangt om de formulering van nieuwe rechten, met alle verstrekkende consequenties van dien, de geur van de totale verbouwing van de samenleving. Wat zo lang niet kon en mocht, zou nu heilig verklaard moeten worden? Is dat verstandig? In de loop der tijden zijn, op het ene gebied na het andere, 'rechten' van burgers geformuleerd, waarna de legitimiteit van maatschappelijke interventies aldaar aan strenge grenzen gebonden is geraakt. Waarom ook nog het gebruik van roesmiddelen toevoegen aan die gebieden waar de onverbiddelijke logica der individuele rechten geldt?

Veel liberalen zullen hier inderdaad afhaken. En dat niet alleen op grond van bezorgdheid over de geestelijke en lichamelijk gezondheidsrisico's van drugsgebruik, maar ook op grond van een morele overweging. Het is Adam Smith die de liberale moraal filosofie haar meest klassieke formulering heeft gegeven. De grondslag ervan, de 'grammatica' van de moraal, zag hij in de deugd der rechtvaardigheid die voorschrijft dat de ene burger de andere niet mag schaden. Maar daarnaast onderkende hij een aantal andere deugden die het gedrag een verdergaande elegantie zouden verlenen. Geïnspireerd door Paulus en de Stoa hechtte deze Schotse Verlichter grote waarde aan fatsoen, voorzichtigheid en welwillendheid. De burger waarmee wij in *The theory of moral sentiments* kennismaken, is terughoudend en gematigd. Hij geeft zich nooit over aan de hartstochten; hartstochtelijk streeft hij slechts naar zelfbeheersing. Nu meende Smith tevens dat de overheid alleen de deugd der rechtvaardigheid, de 'voornaamste steunpilaar' van iedere samenleving, mocht afdwingen. De overige deugden blijven in de sfeer der vrijwilligheid. Zij zijn een kwestie van goede smaak.⁴ Echter dat laatste moge dan zo zijn, Smith' moraal, die in aangepaste vorm nog altijd bepalend lijkt voor wat de *mainstream* burgerij als fatsoenlijk beschouwt, is niet bevorderlijk voor het formuleren van iets tot een mensenrecht wat met excessen wordt geassocieerd.

Deze morele kant van de zaak vormt ongetwijfeld een ernstige belemmering om aanvaarding van drugsgebruik als mensenrecht zelfs maar te overwegen. De

drugscultuur is in veel gevallen inderdaad 'excessief', en al kent en waardeert de nette burgerij de alcoholroes maar al te goed, de culturele breuk tussen het milieu van drugsgebruikers en niet-gebruikers is groot. Ook als er geen sprake is van verslaving of ziekte, waardeert de ingetogen burger de drugscultuur niet. Ook het recreatieve gebruik, de spiritueel geïnspireerde trip of de dansfeesten van de xtc-liefhebber, vervult hem eerder met wantrouwen dan met belangstelling.

Een van de gevolgen hiervan is onverschilligheid ten aanzien van de schending van de private levenssfeer van de drugsgebruiker door politie en justitie. Omdat men drugs als kwaad beschouwt, wordt het niet *gevoeld* als vernederend dat het strafbaar is om een gram amfetamine in het vriesvak te hebben liggen. Het wordt niet *gevoeld* als schandelijk dat bezoekers van housefeesten gefouilleerd worden en bij ontdekking van pillen aan de politie worden overgedragen. De wereld van de drugsgebruiker ligt zo ver van die van de burgerman of -vrouw af, dat deze hier zijn of haar normale gevoeligheid voor onrecht verliest. Paul Cliteur heeft overigens beschreven dat een dergelijke morele blinde vlek niet ongebruikelijk is. Alvorens een specifiek recht erkend wordt, wordt het in de publieke opinie vaak eerst een tijd lang als ronduit belachelijk beschouwd, en de schending ervan als irrelevant. Dat was aanvankelijk bijvoorbeeld ook het geval toen rechtsgelijkheid van vrouwen werd bepleit.⁵

In één opzicht zou een fundamenteel recht op gebruik van roesmiddelen naar keuze overigens makkelijk aanvaard kunnen worden. Het zou hierbij gaan om een nieuw 'klassiek' recht, een puur individueel vrijheidsrecht gelijk dat op vergadering of vrije meningsuiting. Het zou een recht zijn dat van de overheid onthouding eist en geen positieve actie, zoals het recht op werk of onderwijs wel impliceert. Welnu, op grond waarvan zou dit nieuwe recht dan moeten worden geformuleerd? De eerste vraag in dit verband is op welke algemene overwegingen de huidige, bestaande grondrechten zijn terug te voeren. Op deze vraag bestaat geen algemeen aanvaard, algebraïsch juist antwoord, doch de werken van belangrijke denkers op dit gebied en de teksten van verdragen en conventies geven wel een indicatie. In de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens wordt het bestaan van vrijheid in een samenleving in verband gebracht met

de inherente 'waardigheid' en rechtsgelijkheid van iedere mens. Maar in welke zin schendt onvrijheid dan de menselijke waardigheid?

Sommige klassieke grondrechten zijn zuiver beschermend van aard. Het recht op 'leven, vrijheid en veiligheid' legt de overheid aan banden, voor het geval deze om welke reden dan ook de burger zou willen schenden. De afwijzing van slavernij en marteling valt binnen deze categorie. Maar andere rechten, zoals de vrijheid van meningsuiting, van godsdienst of van vergadering zijn positiever, assertiever van betekenis. Niet alleen is het geloof vrij, iedereen is ook vrij het te manifesteren in een zelfgekozen eredienst. Niet alleen de gedachten zijn vrij, men mag deze ook uitspreken. Het recht op respect voor het privé-leven houdt in dat een ieder zijn leven daadwerkelijk mag ordenen in overeenstemming met zijn voorkeuren. Het concept van de rechten van de mens gaat ervan uit dat het tot de essentie van een 'waardig' bestaan behoort om in de gelegenheid gesteld te worden zich op zelf gekozen wijze te vormen en te tonen, door het leven een kleur te geven in overeenstemming met het eigen gevoel of ideaal. Kortom, ieder mens heeft het recht niet alleen te zijn maar ook te worden wie men is. Het is onwaardig om gedwongen te worden een ander te zijn.

Uiteenlopende liberale denkers hebben gepoogd deze gedachte een fundament te geven in het collectieve menselijke belang. Zowel Mill, Hayek als Rawls hebben benadrukt dat een samenleving waarin burgers hun eigen 'levensplan'⁶ kunnen ontwerpen, rijker is dan meer gesloten samenlevingen, omdat zij meer ontwikkelingsmogelijkheden aanboort. Het experiment speelt er een grotere rol. Hayek noemt het 'experimenteren met de levensstijl' uitdrukkelijk als argument voor de vrijheid. Men moet anderen niet verhinderen een weg te gaan waar men zelf van walgt. Niemand kent de toekomst, en hoe vaak is niet verketterd wat onverwacht weldadig bleek?⁷ Mill heeft in dit verband gewezen op de funeste rol van de 'despotie van de gewoonte' als hinderpaal voor de vooruitgang.⁸ Dit argument doet denken aan de evolutietheorie. Door een oneindige variëteit van blinde mutaties wordt uiteindelijk de meeste vooruitgang geboekt. Naast talloze missers levert dit proces telkens weer verrassend kansrijke soorten op, die in een gestuurd proces niet

eens bedacht zouden zijn. Wie de vooruitgang denkt te dienen door de diversiteit te beperken, maakt daarom een tragische vergissing. Doch daarnaast ervaren individuele mensen het eenvoudig als een krenking van hun waardigheid wanneer hun de mogelijkheid wordt ontnomen hun leven volgens eigen plan te ordenen. In die zin heeft de vrijheid het maatschappelijke belang als argument dus niet nodig.

GEbruik VAN ROESMIDDELEN ALS MENSENRECHT

De geformuleerde mensenrechten nu worden geacht die gebieden te bestrijken die door burgers als essentieel worden ervaren voor de vormgeving van hun leven. Zij betreffen die gebieden waar de ontkenning van keuzevrijheid als evident krenkend voor hun gevoel van waardigheid wordt ervaren. Welnu, behoort het gebruik van roesmiddelen ook tot deze sfeer? De vraag die ik mij daarmee stel, is niet of men 'het recht heeft zichzelf kapot te spuiten'. Ook een dergelijke overweging kan op goede gronden worden verdedigd. Op grond van het door mij geherformuleerde beginsel van Mill moet deze vraag zelfs positief beantwoord worden. Maar deze benadering zal nooit resulteren in de aanvaarding van een nieuw mensenrecht. Mensenrechten hebben een plechtige betekenis. Zij betreffen specifieke vrijheden die wij als positief beschouwen, want mogelijk verrijkend voor het individu - al kan elk recht dan ook verkeerd gebruikt worden. Het gaat mij dus om de vraag of het voor mensen een zinnvolle, betekenisvolle keuze kan zijn om drugs te gaan gebruiken. Is het denkbaar dat een mens op goede gronden besluit om cocaïne of lsd een vaste plaats in zijn leven te geven?

Het is op zichzelf niet incoherent om deze vraag positief te beantwoorden en tezelfdertijd de serieuze risico's die gebruik met zich mee brengt, ten volle te erkennen. Ontkenning van die risico's is onverantwoordelijk, maar erkenning ervan niet voldoende grond om de mogelijk positieve betekenis van gebruik te niet te doen. Ter vergelijking: in de vraag of er een mensenrecht op 'sporten naar keuze' zou moeten worden geformuleerd, spelen blessurerisico's, en zelfs het regelrecht levensbedreigende karakter van bepaalde sporten, wel een rol, maar geen doorslaggevende. Iets anders geformuleerd:

het zijn overwegingen die relevant zijn voor de wijze van toepassing van het recht, maar niet voor de vraag of het geformuleerd dient te worden.

Drugs kunnen worden gedefinieerd als roesmiddelen. De vraag naar de eventuele positieve waarde van drugsgebruik komt daarom neer op de vraag naar de betekenis van de roes, van de bedwelming. In onze cultuur wordt over de roes in het algemeen in negatieve termen gedacht. Mijns inziens ten onrechte. De roes behoort wezenlijk bij het mens zijn. Er is geen cultuur bekend waarin roesmiddelen geen belangrijke plaats innemen. Samen met terreinen als godsdienst, sport en kunst behoort hij tot de 'andere wereld'. De Franse filosoof Georges Bataille heeft de menselijke samenleving beschreven als verdeeld in twee grote bereiken, namelijk dat wat hij de profane wereld noemt, 'de wereld van de arbeid en het verstand', en de 'sacrale' wereld, de irrationele sfeer.⁹ Met Huizinga zouden we wellicht ook kunnen zeggen dat de roes tot de wereld van het 'spel' behoort. De eerste wereld is de sterke zuil waarop onze orde rust. Wordt deze aangetast, dan desintegreert de samenleving. Maar zonder de tweede kunnen wij al evenmin. Hier is sprake van een interessante dialectiek. De irrationele sfeer die strijdig lijkt met ons ordelijke dagelijks bestaan, houdt dit laatste juist in stand. De reden hiervoor is simpel: een leven zonder 'spel', zonder het 'sacrale' in bovengenoemde ruime zin des woords, is onleefbaar. De roes behoort, kortom, tot een brede categorie van grillige, onvoorspelbare, maar onmisbare randverschijnselen van de menselijke samenleving. Hij behoort zijn plaats te kennen, maar wie hem zijn plaats miskent komt van een koude kermis thuis.

En terwijl de door roesmiddelen opgewekte 'bedwelming' behoort tot die ene, brede irrationele sfeer van het bestaan, is zij tegelijk ook uniek. De door middelen geïnduceerde roes vormt een directe, dat wil zeggen niet door eigen activiteit of door externe impressies opgewekte verandering van de geest. Met een wat onelegante beeldspraak: drugs grijpen de geest direct bij de keel. Het is waar; alle activiteiten in de irrationele sfeer wekken bij gelegenheid roesachtige sensaties op: lang volgehouden meditatie, een extatische dans, gedurfde seks, een net volbrachte marathon, een individuele of collectieve ervaring van de Heilige Geest, de beklimming van een onbeklim-

baar geachte top. De adrenaline, de endorfinen en al die andere lichaamseigen drugs doen hun werk wel. Maar al kan men dan dronken zijn van blijdschap, het is geen dronkenschap. Drugs hebben zich als het ware afgetakt van de andere irrationele sferen van het menselijke bestaan en één aspect daarvan - de roes - tot in de perfectie ontwikkeld. Drugs hebben maar een beperkt gebied waarop zij waarde voor de gebruiker hebben, maar op dat gebied zijn ze dan ook onvervangbaar. Hun vermogen om roes op te wekken is qua variëteit en intensiteit ongeëvenaard. Wat dit aspect betreft, verhouden zij zich tot de andere irrationele sferen als de snijbrander tot de fakkel.

In plaats van in de categorie moord en verkrachting te worden opgenomen zouden drugs als cultuurgood dienen te worden gezien, in het lijstje godsdienst en kunst.¹⁰ In de roes wordt een innerlijk ervaringsveld aangeboord dat zonder geestveranderende middelen altijd onbereikbaar zou blijven. Er worden tijdelijke maar ingrijpende veranderingen in de geest tot stand gebracht die men zonder drugs nooit zou kunnen ervaren, zoals ook een liefdesrelatie of een parachutesprong zich door niets laten vervangen. De gewekte gevoelens kunnen woest en extatisch zijn, of zacht en empathisch. De ervaring kan spiritueel zijn, beklemmend en vervreemdend, of juist oneindig kalm. De gebruiker kan 'uit zijn dak gaan', een nooit eerder waargenomen kleur zien of een kosmisch nihilum tastbaar op zijn huid voelen prikkelen - maar iedereen die ooit lsd of xtc heeft gebruikt weet dat de ervaring uniek is, en dat zij die zeggen dat zij dit effect 'ook wel op een andere manier kunnen bereiken' niet weten waarover zij spreken. Welnu, talloze wereldburgers voelen zich uitgesproken aangetrokken tot dit type ervaring. Zij ervaren haar als fascinerend en waardevol, en als essentieel bestanddeel van hun leven, dat zij niet zouden willen missen. Tallozen hebben de geestveranderende ervaring een vaste plaats in hun levensplan gegeven. En zij ervaren verbod hier als even schendend voor hun waardigheid als een verbod een eigen godsdienst te kiezen zou zijn. Het dwingt hen op een als essentieel ervaren aspect van hun leven een ander te worden dan zij zijn. Er is daarom alle reden hier tot de formulering van het nieuwe mensenrecht over te gaan.

MOGELIJKE BEZWAREN

In dit verband wordt er vaak op gewezen dat de in de drugsroes ervaren emotie nooit van werkelijke betekenis zou kunnen zijn, omdat deze 'niet echt' is. Er zou sprake zijn van een 'vlucht' in een bedriegelijke surrogaatwereld. Een hachelijke stelling. Op dezelfde grond zou immers ook bioscoop- en toneelbezoek moeten worden ontraden. En vormen romans ook geen droomwereld waarin men de vaste realiteit voor even kan verlaten? Zelfs musea kunnen beter gemeden worden, want wat wij daar voorgeschoteld krijgen is al evenmin de 'echte' wereld. Dat drugs voor sommigen de functie hebben van een vlucht uit een realiteit waar men geen raad meer mee weet, is nog geen reden de roeservaring als zodanig tot een angstige vlucht te dramatiseren. Wie een vergelijking wenst: voor de meeste gebruikers hebben drugs eerder de functie van een 'vakantie'. De mens heeft zich in zijn lange geschiedenis nooit met het bestaande tevreden gesteld. Maar hij heeft zich niet alleen ingespannen de wereld te verbeteren, maar is daarnaast ook altijd in de weer geweest met de constructie van een tweede, droomwereld waarin hij zich tijdelijk kan terugtrekken. Naast roesmiddelen hebben traditioneel vooral godsdienst en kunst deze belangrijke surrogaatfunctie vervuld. Ironisch genoeg wijst juist het 'niet echte' van de drugservaring op de positieve betekenis ervan.

Daar komt bij dat de door drugs kunstmatig geïnduceerde gevoelens in zekere zin toch wel degelijk 'echt' zijn, althans even echt als die welke bijvoorbeeld worden opgeroepen door een kunstwerk of een natuurverschijnsel. Ook deze emoties worden kunstmatig geïnduceerd, en wie het museum of natuurpark verlaat voelt ze daarom razendsnel wegebben. Maar ze waren er daarom, op het moment dat ze beleefd werden, niet minder om; en men behoudt bovendien achteraf waardering voor het beleefde. De drugsroes is hiermee volkomen vergelijkbaar. Al is het gevoel dan geïnduceerd, het is tegelijk een authentieke ervaring - van tijdelijke aard maar van blijvende betekenis.

Wellicht de grootste belemmering om het gebruik van roesmiddelen naar keuze als een recht van de mens te erkennen, is echter de vaste associatie van deze middelen met 'verslaving'. Het concept van rechten is gebaseerd op erkenning van de soevereine keuzevrijheid van

het individu. Verslaving daarentegen impliceert dat het individu deze keuzevrijheid zou hebben verloren. Vanuit dit perspectief zou een recht als het door mij bepleite paradoxaal zijn, zoals een recht zich in slavernij te verkopen. Echter, om te beginnen raakt de overgrote meerderheid der gebruikers van 'hard-' zowel als 'soft-drugs' nooit verslaafd. En daarnaast is verslaving altijd een betrekkelijk fenomeen, zoals tabaksverslaafden heel goed weten. De aantasting van de wil is niet algemeen, maar blijft beperkt tot die gebieden die raken aan het gebruik van de betreffende stof. En bovendien blijft ook daar die aantasting een betrekkelijke. Zij betekent dat stoppen met gebruik, voor wie dat zou wensen, een meer dan normale wilsinspanning vereist. Deze is echter nooit oneindig groot. Zelfs de verslaafde is nooit slaaf. Het argument dat een grondrecht op roesmiddelengebruik in strijd zou zijn met de gedachte van grondrechten als zodanig is daarom een drogreden.

CONSEQUENTIES

Wat zouden nu de consequenties zijn van aanvaarding van dit nieuwe mensenrecht? Absolute vrijheid zal niet aan de orde zijn. Om te beginnen heeft het schadebeginsel in principe toerekeningsvatbare mensen op het oog, en laat dus ruimte voor leeftijdsbeperkingen bij koop en verkoop. Verder zouden regels ter voorkoming van schade aan medeburgers, gelijk die welke nu gelden ten aanzien van bijvoorbeeld alcohol en verkeer, ook van toepassing worden verklaard.

Met de formulering van het nieuwe recht zou er ongetwijfeld een debat ontstaan over de vraag of het paternalistische beginsel daarmee geheel buiten werking gesteld zou zijn. Het gebruik van alle drugs - inclusief uiteraard tabak, tranquillizers en alcohol - kent serieuze risico's voor de geestelijke of lichamelijke gezondheid van de gebruiker. Welnu, zouden in de nieuwe situatie toch nog stoffen geweerd mogen worden omdat zij een 'onaanvaardbaar risico' voor de gezondheid vormen? Zij die de radicale interpretatie van mensenrechten aanhangen, zullen ieder wren van enig roesmiddel uit den boze verklaren, inclusief bijvoorbeeld een stof die de gebruiker na drie weken gegarandeerd de ziekte van Parkinson oplevert. Anderen, die minder ver gaan, zouden kunnen voorstellen dat al die drugs worden vrijgegeven, waarvan

verstandig gebruik mogelijk is, dat wil zeggen waarvan een gebruikspatroon met betrekkelijk geringe risico's mogelijk is - een criterium waar alle thans veel gebruikte drugs met gemak aan voldoen. Wat echter na formulering van een nieuw mensenrecht op gebruik van roesmiddelen naar keuze in ieder geval onhoudbaar zal zijn geworden, is door te gaan het begrip 'onaanvaardbaar risico' zo ruim te nemen dat stoffen als amfetamine, heroïne, cocaïne, lsd en xtc gewoon verboden blijven. Dit zou de aanvaarding van het keuzerecht namelijk met terugwerkende kracht tot een farce maken.

De tweede belangrijke consequentie van aanvaarding van een grondrecht op gebruik van drugs zou zijn dat het daarmee ook principiële onaanvaardbaar wordt om productie, handel en bezit van dergelijke middelen te blijven verbieden. Deze vluchtweg zou voor de tegenstanders van drugs zijn afgesneden. Immers, ook dit zou de formulering van het nieuwe grondrecht tot een lege huls maken. Wie de vrijheid van meningsuiting als mensenrecht erkent, kan niet tezelfdertijd de productie van papier en de handel in radio's en televisietoestellen strafbaar stellen. Erkenning van het nieuwe recht zou dus onontkoombaar het einde betekenen van de gehele *war on drugs*.

NOTEN

1. John Stuart Mill, *Three essays. On liberty. Representative government. The subjection of women*, Oxford/New York, 1985, p. 15.
2. Zie Meindert Fennema, *De moderne democratie. Geschiedenis van een politieke theorie*, Amsterdam, 1995, p. 51.
3. F.A. Hayek, *The constitution of liberty*, Londen, 1976, pp. 33 en 61.
4. Adam Smith, *The theory of moral sentiments*, Indianapolis, 1984, pp. 86 en 175.
5. P.B. Cliteur, *De filosofie van mensenrechten*, Nijmegen, 1997, pp. 93 e.v.
6. De door Rawls gebruikte term. Zie *A theory of justice*, Oxford, 1986, p. 93.
7. F.A. Hayek, *op. cit.*, hoofdstuk 2 en 3.
8. John Stuart Mill, *op. cit.*, pp. 77 en 87.
9. Georges Bataille, *De erotiek*, Amsterdam, 1994, p. 56.
10. Ten aanzien van wijn en andere alcoholische dranken is dit trouwens al het geval.

Dr. E. van Ree is socioloog en verbonden aan de Universiteit van Amsterdam. Hij is lid van het Comité Recreatief Drugsgebruik.

DE NOODZAAK VAN HET INTERNATIONAAL BELANG

EDWIN R. VAN DE HAAR

De laatste jaren hebben verscheidene Nederlandse liberalen, met Frits Bolkestein voorop, voor een sterker nationaal bewustzijn in de buitenlandse betrekkingen gepleit. Zij plegen daarbij een beroep te doen op 'het nationaal belang'. Onder deze brede noemer vallen ideeën over de Nederlandse positie in internationaal verband die sterk op de staat gericht zijn. Deze opvattingen hangen samen met de zogenaamde 'realistische' benadering van de internationale betrekkingen. Tegen deze benadering valt vanuit de klassiek-liberale visie, maar ook vanuit de internationale politieke theorie het nodige in te brengen. De huidige internationale politieke en economische ontwikkelingen vragen om een herbezinning op het gebruik van de term nationaal belang.

NATIONAAL BELANG

In 1995 zette Frits Bolkestein een debat over het nationaal belang in de buitenlandse politiek van Nederland in gang. Reeds in september van dat jaar werd in de Herijkingenota van de Nederlandse regering opgemerkt dat het nationaal belang in beperkte zin in het verleden niet of weinig werd gebruikt. Binnen de VVD is het begrip inmiddels een politiek *buzz*-woord geworden. Zowel in het rapport *Vrij en verantwoordelijk* als in het verkiezingsprogramma 1998- 2002 wordt het nationaal belang omhelsd. De leidende Nederlandse liberalen lijken het er over eens dat de Nederlandse buitenlandse politiek vooral een zaak is van 'eigen belangen opofferen', zoals Bolkestein het recent nog eens stelde.¹ In concreto moet dan onder andere gedacht worden aan de 'te hoge' afdrachten aan de Europese Unie, de zogenaamde 'Zwarte Maandag' (toen de Nederlandse regering een diplomatieke blunder beging met een te ambitieus voorstel voor

de inrichting van de EU), ontwikkelingshulp, deelname aan humanitaire interventies en opvang van asielzoekers.

De stellingname door onder andere het VVD-kamerlid Hans Hoogervorst in de kwestie rond de deelname van Italië aan de derde fase van de Economische en Monetaire Unie is een ander voorbeeld. Slechts weinigen binnen de VVD laten een tegengeluid horen. Zo zei staatssecretaris Patijn niet te geloven dat Nederland nu meer op de eigen belangen hamert dan in het verleden. 'Als er onderwerpen als landbouw, transport en interne-marktwetgeving aan de orde waren, heeft Nederland het eigen belang altijd goed meegewogen en niet ondergeschikt gemaakt aan andere overwegingen. In Brussel staan we ook bekend als vrij harde onderhandelaars'.² Veel meer tegenwerpingen zijn niet op te tekenen. Van der Lists stelling dat er binnen de VVD niet veel over buitenlands beleid wordt gediscussieerd³, lijkt ook in dit geval weer eens te worden bevestigd.

De onderwerpen die Bolkestein aanroert, lijken vooral bedoeld voor gebruik in de praktische politiek. Een recent voorbeeld is het indienen van zijn motie over de kandidatuur van de heer Duisenberg tijdens het EMU-debat in de Tweede Kamer. Bolkestein verklaarde deze motie te hebben ingediend om 'het gevoel van ergenis [over de Franse opstelling] van zijn fractie tot uitdrukking te brengen, op te komen voor de kandidatuur van de heer Duisenberg en op te komen voor de Nederlandse kandidaat'.⁴ Los van de vraag of ergenis van een politieke fractie een bruikbaar begrip is in de (buitenlandse) politiek, maakt met name het gebruik van het derde element wederom duidelijk dat voor Bolkestein nationaliteit hoog in het vaandel staat.

Het begrip nationaal belang is inmiddels zo ingeburgerd in het Nederlandse liberale denken over buitenlandse politiek dat het de moeite waard is om naar de onder-

liggende theoretische afwegingen en premissen te kijken. In het vervolg van deze beschouwing blijkt dat er wel het een en ander tegen de benadering van de 'nationaal belang-denkers' in te brengen valt.

ELEMENTEN VAN NATIONAAL BELANG

De meest uitgebreide studie over de bruikbaarheid van het begrip nationaal belang voor een liberaal buitenlands beleid is van Teldersstichting-medewerker Patrick van Schie. Zijn studie wordt hier als basis voor discussie gebruikt. Volgens hem is het nationaal belang niets meer of minder dan het naar buiten gerichte 'algemeen belang' van een volk. Het algemeen belang is dan 'de grootste gemene deler aan opvattingen, tot de kern teruggebracht'. Van Schie concludeert dat het begrip uitstekend past binnen de liberale traditie van denken en handelen. Bestaande staten zijn de beste actoren om gemeenschappelijke belangen van de eigen burgers te behartigen. Hij formuleert drie elementen waaruit het nationaal belang bestaat. In zuivere vorm betreft het voor een liberale democratie, in volgorde van belangrijkheid:

1. het verschaffen van veiligheid aan de burgers en het bewaren van de integriteit van het grondgebied waarop hun staat is gevestigd;
2. de bescherming van de fundamentele waarden waarop de samenleving drijft binnen de eigen grenzen, waartoe het voortbestaan als vrije, pluralistische gemeenschap met democratische besluitvormingsprocedures essentieel is;
3. het bevorderen van de economische belangen van het land door het scheppen van een omgeving waarin, en het verstrekken van de faciliteiten waarmee, burgers de welvaart kunnen verhogen.⁵

De bescherming van het nationaal belang, uitgedrukt in bovenstaande drie elementen, is ook overgenomen in het recente VVD-verkiezingsprogramma. Met name het eerste en derde element roepen duidelijke vragen op over de houdbaarheid van het begrip nationaal belang, gezien de huidige ontwikkelingen in de wereld. Scherp geredeneerd is het dan zo dat waar externe of interne veiligheid, alsmede het bevorderen van economische belangen, niet in voldoende mate gewaarborgd kunnen worden door de staat, het zinloos lijkt om te hameren op dit enge gebruik van het begrip nationaal belang als lei-

draad voor de Nederlandse buitenlandse politiek. Want dan blijft slechts het tweede element, de bescherming van de fundamentele waarden binnen de samenleving, over. In dat geval verengt het nationaal belang tot een vorm van nationalisme. Een wezenlijk kenmerk van nationalisme is het collectivistisch denken, precies het tegengestelde van het liberalisme, dat het individu centraal stelt.

REALISME VERSUS INTERDEPENDENTIE

Van Schie beroept zich in zijn geschrift voornamelijk op de zogenaamde 'realistische' benadering binnen de theorie van de internationale betrekkingen. Kort gezegd gaat deze stroming in haar visie op de internationale politiek uit van de centrale rol van soevereine staten die in een anarchische omgeving (zonder overkoepelend bestuur) voortdurend in een machtsstrijd verkeren om vooral de eerste van de drie bovengenoemde doelstellingen te realiseren. Dit wordt het veiligheidsdilemma genoemd. Alleen grote mogendheden spelen een vooraanstaande rol in de realistische visie. Zij hebben verscheidene politieke instrumenten ter beschikking, waarvan de machtsbalans de belangrijkste is, ondersteund door onder andere oorlog, diplomatie en internationaal recht. Het realisme is een staatscentrische benadering, waarin machtsbehoud, of -vergroting, voorop staat. Buitenlandse politiek is in deze visie *zero-sum*: winst van het ene land betekent verlies voor het andere. Economische belangen zijn ondergeschikt aan veiligheidsissues.

Op deze benadering van de internationale politiek is veel kritiek geuit. Niet in de laatste plaats door schrijvers die op de rol van andere actoren in de internationale politieke arena wezen, zoals internationale organisaties, non-gouvernementele organisaties, multinationale ondernemingen en de rooms-katholieke kerk.⁶ Vanaf het begin van de jaren zeventig ontwikkelde zich onder aanvoering van Robert Keohane en Joseph Nye de theorie van complexe interdependentie. In deze benadering wordt gesteld dat de wereld gekarakteriseerd wordt door *multiple channels*, kanalen van formele en informele relaties tussen vertegenwoordigers van staten, (internationale) organisaties en bovengenoemde transnationale actoren. Hierdoor ontstaan inter-statelijke, trans-gouvernementele en transnationale betrekkingen, die tezamen de internationale politiek bepalen. De nationale staat heeft dus niet het

alleenrecht op internationale betrekkingen. De agenda van de internationale politiek wordt niet alleen bepaald door veiligheidsissues, er is geen duidelijke hiërarchie aanwezig. Gerelateerd aan deze ontwikkelingen is een afnemend belang van interstatelijk geweld door deze complexe interdependentie.⁷

Internationale politiek is in de interdependentietheorie een zaak van veel actoren. De staat kan onmogelijk het monopolie hebben in internationale zaken. Waar een veelvoud van relaties (met name economisch, maar ook cultureel en sociaal) bestaat tussen verscheidene staten, hebben deze door hun onderlinge verwevenheid steeds minder belang bij oorlog.

KLASSIEK LIBERALISME

Tussen de interdependentie-gedachte en het gedachtegoed van sommige klassiek liberale denkers, zoals Adam Smith en David Ricardo, zijn overeenkomsten te constateren. Het belangrijkste voorbeeld hiervan is de prominente plek voor economische actoren en hun relaties, als drijvende krachten in de internationale politiek. Juist deze economische verwevenheid verkleint de kans op militaire conflicten. Deze liberale gedachte wordt bevestigd in wat tegenwoordig de 'enige wet van de internationale betrekkingen' wordt genoemd: welvarende, liberale democratieën voeren geen oorlog met elkaar. De VVD heeft tot nu toe nooit veel voor deze benadering gevoeld, ook al niet omdat deze ten tijde van de Koude Oorlog vooral door linkse organisaties als het IKV werd omarmd.⁸

Maar die tijd ligt al bijna een decennium achter ons. Zoals verderop wordt beschreven internationaliseert de Nederlandse economie snel en dat heeft de nodige invloed op de positie van de staat in de internationale politiek. De toenemende globalisering is bij uitstek een liberale ontwikkeling, waarvan de wortels bij Smith en andere klassieke liberale denkers liggen. Het is opmerkelijk dat in een tijd waarin prominente denkers binnen het Nederlandse liberalisme zich veelal oriënteren op het klassiek-liberale gedachtegoed, deze *revival* zich niet uitstrekt tot het buitenlands beleid. Het 'nationaal belangdenken' verhoudt zich in ieder geval niet goed tot het economistische marktdenken dat de boventoon voert bij dit denkende deel van de VVD.

Van Schie voert tegen de internationalistische inter-

dependentiegedachte aan dat de toegenomen verwevenheid tussen volken uit diverse landen, het denken in termen van nationale staten die de belangen van de eigen burgers voorop (dienen te) stellen, niet tot een achterhaald concept maakt, zolang burgers hun politieke loyaliteit niet naar bovenstatelijke constructies verleggen. In navolging van Bolkestein stelt hij zelfs dat juist de toegenomen grensoverschrijdende contacten van burgers ervoor zorgen dat, onder het motto 'Nederland, let op uw saeck', meer staatsbelangenbehartiging nodig is, simpelweg omdat er steeds meer belangen in het geding zijn.⁹ De liberaal Van Schie, en met hem de andere nationaal-belang aanhangers, wensen dus meer, of in ieder geval niet minder, staatsinterventie. De vraag is of de Nederlandse staat wel aan deze verwachtingen kan voldoen. Alvorens over te gaan tot Van Schie's derde, economische element van liberaal nationaal belang, kijken we eerst naar het eerste element, het waarborgen van de veiligheid van de burgers en de integriteit van het grondgebied van de staat.

DE WANKELE POSITIE VAN DE STAAT

De staat heeft sinds 1648 het politiek denken en handelen beheerst. De Europese integratie heeft, zoals Van Schie terecht stelt, nog niet tot gevolg gehad dat burgers hun politieke loyaliteiten hebben verlegd. Reden genoeg voor de nationaal belang denkers om voor behoud, of versterking, van de staat te pleiten. Los van het feit dat de burgers tot nu toe niet serieus de mogelijkheid hebben gehad om hun politieke loyaliteiten, op democratische wijze, te verleggen (de bevoegdheden van het Europees Parlement zijn nog immer te klein om zo'n ontwikkeling mogelijk te maken), valt uit liberaal oogpunt wel het een en ander op deze stelling af te dingen. Immers, het individu is van ultieme waarde en zolang er een structuur is die bepaalde waarborgen voor een liberale samenleving kan leveren, zoals bescherming van eigendom, enige mate van sociale bescherming en voorkoming van (economisch) machtsmisbruik, zou het niet uit moeten maken waar die structuur vandaan komt. De historie leert dat daar niet per se een (natie)staat voor nodig is.

Maar blijkbaar is de staat bepaalde liberalen al zo lief dat het hen moeilijk valt om een voorstelling van een statenloze wereld te maken. De Leidse politicoloog Koch

stelt dat dit een kwestie van gebrek aan politieke en analytische verbeeldingskracht is. De opleving van het gebruik van de term 'nationaal belang' is, volgens hem, illustratief voor deze staatscentrische visie, waarachter een lichte politieke schizofrenie schuilt. 'Naarmate de staat feitelijk aan soevereiniteit en beleidsvrijheid inboet, (...) lijkt de behoefte te vluchten in de symboliek van nationale soevereiniteit toe te nemen'.¹⁰

Staatvorming is historisch een betrekkelijk nieuw verschijnsel, waarvan de onvergankelijkheid niet vaststaat. Een kleine staat als Nederland heeft veel aan zogenaamde *stateness* ingeboet, voor zover Nederland ooit een echte staat is geweest. Immers, juist op het gebied van de externe gewelddoefening, het vermogen de eigen zelfstandigheid en territoriale integriteit te beschermen, is Nederland al sinds twee eeuwen voor zijn voortbestaan veelal afhankelijk geweest van de beslissingen van de grotere mogendheden. Hiermee is Nederland, volgens Koch, maar in beperkte mate als een echte staat te beschouwen.¹¹

Dat wil natuurlijk niet zeggen dat er geen andere manieren zijn voor een staat om de externe veiligheid van zijn burgers te bewerkstelligen. De NAVO voorziet al sedert decennia in de veiligheidsbehoefte van de (Nederlandse) bevolking. De Nederlandse regering heeft in de *Prioriteitennota 1993* zelfs te kennen gegeven dat haar krijgsmacht alleen nog maar in internationaal verband opereert. Hoewel er formeel geen sprake is van het opgeven van het geweldsmonopolie van de staat, concludeert Siccama dat de feitelijke mogelijkheden voor een soeverein militair optreden voor (alle) West-Europese landen aanzienlijk verminderd zijn.¹²

Van Schie stelt dat het bewaren van de integriteit van het grondgebied van de staat tot de hoogste prioriteit hoort, als het om bevordering van het nationaal belang gaat. In dit licht is het is op zijn minst paradoxaal dat juist vergaande internationale integratie, zoals de oprichting van het Duits-Nederlands Legerkorps, een ontwikkeling die gepaard gaat met het opgeven van delen van nationale soevereiniteit, de enige reële wijze lijkt om het grondgebied te beschermen.

Als het om interne Europese veiligheid gaat, zijn er in toenemende mate bedreigingen van internationaal opererende misdaad syndicaten, grensoverschrijdende drugs-

handel en (economisch) terrorisme. Ook in dit geval klinkt de roep, eveneens vanuit de VVD, om meer in Europees verband aan te pakken, door bijvoorbeeld de bevoegdheden van Europol uit te breiden. Door deze, op zichzelf wenselijke, ontwikkelingen verschuift het zwaartepunt van het Nederlandse veiligheidsbeleid in brede zin steeds meer naar bovenstatelijke constructies. Meer interdependentie is hiervan het gevolg. Dit gaat soms wel ten koste van de democratische controle door het nationale parlement. Vooral de Europese Unie is berucht om haar democratisch tekort. Dit komt weer in conflict met Van Schie's tweede element van nationaal belang: de bescherming van democratische besluitvormingsprocedures binnen een vrije, pluralistische gemeenschap.

EEN NIEUW STATENSYSTEEM

De opvattingen van enerzijds Van Schie en anderzijds de klassieke liberalen en Koch vormen mijns inziens twee uitersten. Zowel een statenloze wereld als een volledig intact statensysteem is illusoir. De Britse diplomaat Cooper verdeelt het huidige statensysteem dan ook in drie categorieën. Er zijn pre-moderne staten, zoals Sierra Leone of Albanië, waar de chaos heerst en regeringen falen in het bewerkstelligen van orde. Dan zijn er moderne staten, zoals in Zuid-Oost-Azië, waarop traditionele opvattingen, zoals het realisme, toepasbaar zijn. De derde categorie betreft de post-moderne staten, die vooral in Europa te vinden zijn. Zij worden gekenmerkt door een sterk verminderd belang van soevereiniteit in hun onderlinge betrekkingen, ten gunste van toenemende interventie in elkaars binnenlandse aangelegenheden. Voor hun veiligheid zijn deze landen, waaronder Nederland, niet afhankelijk van de machtsbalans, maar van de beperkingen die zij onderling aan hun militaire capaciteiten stellen. Openheid, onder andere door het instellen van onderlinge inspecties, zorgt voor vertrouwen in elkaar. Zoals de Vrede van Munster de basis was voor de ontwikkeling van het negentiende-eeuwse statensysteem dat het uitgangspunt vormt voor de realistische benadering in de internationale betrekkingen, zo is het Verdrag van Rome in deze visie het startpunt van het post-moderne statensstelsel.¹³

Labohm slaat dan ook de plank gedeeltelijk mis wanneer hij weliswaar een paradigmawisseling van geopoliti-

tiek naar geoeconomie onderkent, maar vervolgens stelt dat de wereld gekenmerkt blijft door - vreedzame - rivaliteit en wedijver *tussen staten*.¹⁴ Juist in het interdependente, post-moderne deel van de wereld vervaagt de rol van de staat.

INTERNATIONALE POLITIEKE ECONOMIE

Kritiek op het realisme komt behalve van de transnationale interdependentiebenadering ook vanuit de internationale politieke economie, een benadering die in haar verklaring van de wereldpolitiek elementen uit de leer der internationale betrekkingen en de internationale economische betrekkingen combineert. Sommige transnationalisten sloegen in het verleden weleens door naar louter normatieve bespiegelingen, waarin de wereld als een groot vredig dorp - zonder machtspolitiek element - werd afgeschilderd. In de internationale politieke economie (IPE) is meer plaats ingeruimd voor het begrip macht. Tegelijkertijd echter, schrijft Halliday, benadrukt ook deze benadering het belang van het ontstaan, de groei en in veel gevallen de dominantie van niet-statelijke processen.¹⁵

Een van de grondleggers van IPE is de Britse hoogleeraar Susan Strange. In 1988 publiceerde zij haar boek *States and markets*, waarin het begrip 'structurele macht' geïntroduceerd wordt, de macht van de structuren in de politieke economie. Structurele macht is opgedeeld in vier gebieden: veiligheid, kennis, productie en financiële wereld. Strange betoogt dat de territoriale grenzen van staten niet langer samen gaan met het politiek gezag over economie en maatschappij.¹⁶ Hoewel soms de indruk bestaat dat de overheid door uitdijende regelgeving juist veel meer macht heeft gekregen over het dagelijks leven van de burgers, en het aandeel van de (westerse) overheden in het Bruto Nationaal Product van hun staten soms wel 60% is, wijst ook Strange er in recenter werk op dat de huidige staat er niet in slaagt juist de basisfuncties te vervullen waarvoor hij is ingesteld: het waarborgen van interne en externe veiligheid, de waarde van de (nationale) munt en het stellen van duidelijke regels voor een geordend verloop van de marktprocessen.¹⁷ De redenen hiervoor liggen voor een belangrijk deel in de snelle en dynamische technologische veranderingen in de wereld, waarvan de ontwikkeling vooral van kapitaalverschaffing

afhankelijk is. Hierdoor is de rol van kapitaalmarkten steeds groter geworden. De nationale staat heeft steeds minder macht om in deze processen in te grijpen.

De conclusies van Strange komen wat betreft het veiligheidsbeleid overeen met wat wij eerder zagen. Met het besluit tot instelling van de derde fase van de EMU heeft de Nederlandse staat op financieel terrein zijn soevereiniteit grotendeels overgedragen. In een globaliserende, of internationaliserende, economie is het een feit dat grote multinationale ondernemingen steeds mobieler zijn waar het investeringen en fiscale regelingen betreft. Staten zijn niet tot veel sturing in staat op dit vlak, en, zoals Nederland merkte in het geval van de technolease-constructie voor Philips, de steun voor nationale bedrijven wordt ook steeds meer ingeperkt.

INTERNATIONALISERING

De globalisering van de wereldeconomie is onmiskenbaar een trend, die echter vaak wordt overdreven. Hirst wijst er op dat de wereldeconomie niet door multinationale bedrijven bestuurd wordt en dat perioden van snelle internationale economische expansie historisch niet uniek zijn. De hedendaagse groei van im- en export van kapitaal, goederen en diensten is vooral een kwestie van regionalisering, want het zijn vooral de OESO-landen die handel met elkaar drijven en direct in elkaars landen investeren. De zogenaamde *Triad*, de Verenigde Staten, de Europese Unie en Japan, is de drijvende kracht achter de internationaliserende economie.¹⁸

Ondanks deze relativerende opmerkingen is er wel degelijk iets aan de hand. Hoewel Nederland reeds lang een open en internationaal gerichte economie heeft, constateren Sie Dhian Ho en Hout dat de Nederlandse economie in een aantal opzichten verder internationaliseert, wat zich vooral manifesteert binnen het Europese blok van de *Triad*. Het gaat hierbij met name om uitvoer van goederen, de Nederlandse directe investeringen in het buitenland, de buitenlandse investeringen in Nederland, de technologische kanten van de economie en immigratie van personen.¹⁹

ECONOMISCHE BELANGEN

Van Schie's derde element van nationaal belang spreekt over bevordering van economische belangen, door facili-

teiten te verstrekken en een omgeving te creëren waarin burgers hun welvaart kunnen verhogen. De hoofdtaak is het bevorderen van de totstandkoming van een zo groot mogelijke markt, maar volgens Van Schie moet een liberale democratie als Nederland niet aarzelen maatregelen tegen landen met gesloten binnenmarkten te nemen. In voorkomende gevallen moet toevlucht worden gezocht in het instrument van economische sancties. Voorts bepleit hij een aantal algemene export-bevorderende maatregelen.²⁰ De economische strafmaatregelen duiden weer op een realistische, interstatelijke opvatting van de huidige wereld. Hoe verhoudt zich dat tot de geconstateerde internationalisering?

Koch merkt op dat de relatie tussen beleidsautonomie en internationalisering niet *zero-sum* is. Veeleer is er sprake van een nieuwe fase in de relatie tussen 'politiek' en 'economie' - een bekend probleem in de liberale politieke filosofie. Hij duidt op het gevaar van grote generalisaties als er gesproken wordt over 'staten' en 'de' effecten van internationalisering. Internationalisering treft staten niet in gelijke mate, omdat de binnenlandse omstandigheden verschillend zijn. Voor Nederland geldt dat economische groei, welvaart en uitbouw van het sociale-zekerheidsstelsel samengingen met het verlies aan nationale soevereiniteit en autonomie. Van belang is volgens Koch dat ook in dit opzicht het realistische staat-georiënteerde model overboord kan. Het interstatelijke model legt de nadruk op internationale machtsverschuivingen bij de verklaring van het gedrag van staten. Maar, zo zegt hij, 'het bezit van autonomie lijkt voor regeringen, individueel en gezamenlijk, geen voorwaarde voor het realiseren van de door hun burgers in economisch opzicht gewenste doeleinden'.²¹

Autonoom buitenlands-economisch beleid, zoals het opleggen van economische sancties, verhoudt zich dus niet goed tot de internationaliserende economie. Zelfs de economische sancties van een groot deel van de wereldgemeenschap tegen Irak zijn geen onverdeeld succes. Tussen post-moderne staten, die veruit het belangrijkste aandeel in de wereldeconomie hebben, geldt in ieder geval het oer-liberale devies van zo veel mogelijk vrijheid voor economische actoren. In het licht van de internationaliserende economische ontwikkelingen is het niet zo zinvol om te pretenderen dat een liberaal buitenlands econo-

misch beleid dat het nationaal belang bevordert, iets toevoegt aan bestaand en eeuwenoud beleid: het bevorderen van vrijhandel. Geflirt met economische machtsmiddelen, in het kader van het nationaal belang door de staat ingezet, is niet op zijn plaats. Zeker niet voor een kleine mogendheid als Nederland. Zolang maatregelen tegen machtsmisbruik op de markten gewaarborgd zijn, komen wij weer uit op het klassiek-liberale uitgangspunt: liberalen geloven dat handel en economische transacties op de lange termijn een bron voor vreedzame betrekkingen tussen staten zijn. Dat dit kan, wordt bewezen door de post-moderne staten.

CONCLUSIE

De theoretische fundamenten van het begrip nationaal belang voor gebruik voor een liberale buitenlandse politiek zijn niet stevig. Het begrip steunt op de realistische benadering in de internationale betrekkingen. Dat lijkt aantrekkelijk door de eenvoud van het model, maar zeker in het Nederlandse geval is toepassing, op basis van de drie elementen van Van Schie, onmogelijk. Gezien de positie van klein land past Nederland op strikt theoretische gronden al niet in dit model. Daarbij is voor bescherming van de interne en externe veiligheid van de burgers vooral een proces van internationale integratie noodzakelijk. In het post-moderne deel van het statensysteem, waaraan ook Nederland deelneemt, maakt de nadruk op het belang van nationale soevereiniteit plaats voor vergaande interdependentie. Dit is een wenselijke ontwikkeling, omdat hiermee op de lange termijn stabiliteit en vrede worden gewaarborgd. Dit proces werd door klassiek-liberale denkers reeds voorzien, en wordt op dit moment bevestigd door de welvarende, democratische landen: zij voeren geen oorlog met elkaar.

Ook op economisch terrein kan de staat de claims van Van Schie niet waarmaken. Juist het proces van internationalisering vraagt om terughoudendheid van de staat. Geheel in lijn met de klassiek-liberale ideeën is het bevorderen van vrijhandel het adagium. Het klassiek-liberale gedachtegoed biedt een alternatief voor het nationaal belang-denken. Het is zaak niet het nationaal belang, maar het internationaal belang te bevorderen. Dit moet gericht zijn op zo veel mogelijk vervlechting van de internationale economie, want dat heeft een pacificerende

werking. Daar waar overheveling van bevoegdheden naar bovenstatelijke regimes plaats heeft, dient democratische controle gewaarborgd te blijven. In het geval van de EU betekent dit bijvoorbeeld meer bevoegdheden voor het Europees Parlement.

Voor het goede begrip: verschillen tussen staten, gemeenschappen en personen, in macht, rijkdom en cultuur, zullen altijd blijven bestaan. Net als Nederlandse belangen, of belangen van Nederlanders. Maar er is geen doorslaggevende reden om dit vanuit de VVD in een leeg begrip als 'het nationaal belang' te gieten. De retoriek van het nationaal belang, zoals die bijvoorbeeld doorklonk in de kwestie rond de toetreding van Italië tot de EMU ('de heroïsche strijd van Il Duro Zalm tegen de Italianen'), doet het waarschijnlijk best aardig in de huiskamers van het electoraat. De Nederlandse liberalen dienen zich echter goed te realiseren dat het bespelen van goedkope sentimenten relatief makkelijk is. Het is iets anders om op basis van de klassiek-liberale werken, alsmede de onderkenning van ingrijpende veranderingen in de wereld (economie), een lange-termijnvisie op de buitenlandse politiek te formuleren. In die lange-termijnvisie is het enige nationale belang het internationale belang.

NOTEN

1. Frits Bolkestein, 'Burgerschap en democratie', in: Frits Bolkestein, E. Hirsch Ballin, T. Wöltgens, *Poldergeest*, Amsterdam, 1998, p. 53.
2. 'Geen partij is zo Europees als de VVD. Interview met Michiel Patijn', in: *Liberaal Reveil*, december 1997, p. 243.
3. G.A. van der List, *De macht van het idee. De VVD en het Nederlandse buitenlands beleid 1948-1994*, Leiden, 1995, p. 452.
4. *Handelingen Tweede Kamer: Derde fase Economische en Monetaire Unie*, 16 april 1998, nummer TK 75-5640.
5. P.G.C. van Schie, *Nationaal belang. Over de bruikbaarheid van het begrip voor een liberaal buitenlands beleid*, geschrift 84 van de Prof.Mr. B.M. Teldersstichting, Den Haag, 1996, p. 59.
6. Robert O. Keohane, Joseph S. Nye (red.), *Transnational*

relations and world politics, Cambridge, 1971.

7. Robert O. Keohane, Joseph S. Nye (red.), *Power and interdependence. World politics in transition*, New York, 1989, pp. 8-25.
8. G.A. van der List, *op. cit.*, p. 450.
9. P.G.C. van Schie, *op. cit.*, pp. 23-24.
10. Koen Koch, 'Misbaar over de staat. Het proces van "ontstatelijking" in Europa', in: A. van Staden (red.), *De nationale staat, onhoudbaar maar onmisbaar? Het perspectief voor Europese integratie en mondialisering*, Assen/Den Haag, 1996, pp. 17-18.
11. Koen Koch, *op. cit.*, p. 21.
12. J.G. Siccama, 'Van lidstaat tot deelstaat?', in: A. van Staden (red.), *op. cit.*, pp. 95-107.
13. Robert Cooper, *The post-modern state and the world order*, Demos paper 19, Londen, 1996.
14. Hans H.J. Labohm, 'Van geopolitiek naar geoeconomie: een paradigmawisseling', in: *Liberaal Reveil*, april 1998, pp. 53-57.
15. Fred Halliday, *Rethinking international relations*, Basingstoke/Londen, 1994, pp. 103-107.
16. Susan Strange, *States and markets*, Londen, 1994 (1988), pp. 9-32, 231-243.
17. Susan Strange, *The retreat of the state. The diffusion of power in the world economy*, Cambridge, 1996, pp. ix-xvi.
18. Paul Hirst, 'The global economy - myths and realities', in: *International Affairs*, juli 1997, pp. 409-414.
19. Wil Hout, Monika Sie Dhian Ho, 'Feiten over internationalisering', in: Wil Hout, Monika Sie Dhian Ho (red.), *Aanpassing onder druk? Nederland en de gevolgen van de internationalisering*, Assen, 1997, p. 18.
20. P.G.C. van Schie, *op. cit.*, pp. 48-49.
21. Koen Koch, 'Internationalisering en de beleidsautonomie van de staat', in: Wil Hout, Monika Sie Dhian Ho (red.), *op. cit.*, pp. 32-44.

Drs. E.R. van de Haar MSc is junior Public Affairs consultant. Hij studeerde politicologie aan de Rijksuniversiteit Leiden en internationale betrekkingen aan de London School of Economics and Political Science.

GOED BOEREN IN DE POLDER?

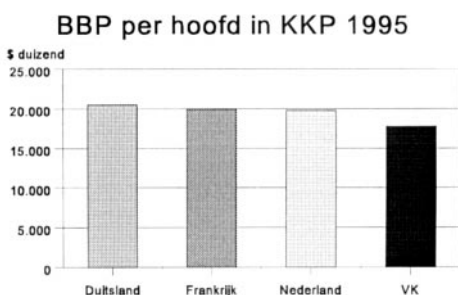
HANS H.J. LABOHM

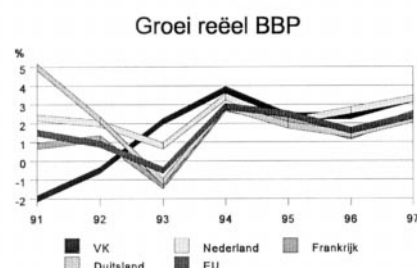
De opbloei van de Nederlandse economie heeft de laatste tijd veel aandacht getrokken, ook in het buitenland. In talrijke publicaties in de buitenlandse financieel-economische pers werd het Poldermodel de hemel in geprezen, terwijl vooraanstaande persoonlijkheden, zoals de Amerikaanse president, Bill Clinton, de Duitse Bondskanselier, Helmut Kohl, en de Gouverneur van de *Banque de France*, Jean-Claude Trichet, hebben verklaard dat andere landen, inclusief hun eigen land, daaraan een voorbeeld zouden kunnen nemen. En *The Economist* kwalificeerde de Nederlandse economische prestaties als: 'The Dutch delight.' Zijn deze lofzangen terecht? Kan het buitenland veel van onze economie leren?

SPREKENDE CIJFERS

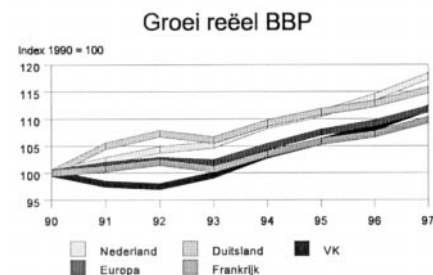
Zo op het eerste gezicht liegen de cijfers er niet om. Zij lijken het - relatieve - succes van de Nederlandse economie over de afgelopen jaren te ondersteunen. Wat betreft het Bruto Binnenlands Product per hoofd van de bevolking, uitgedrukt in koopkrachtpariteiten (KKP)¹ moet Nederland in Duitsland zijn meerdere erkennen, maar het staat ongeveer op hetzelfde niveau als Frankrijk en hoger dan het Verenigd Koninkrijk.

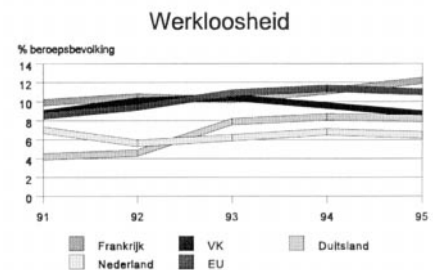
Ten aanzien van de groei behoort Nederland - sinds 1993 met het Verenigd Koninkrijk - tot de koplopers.

Gerekend over de gehele periode 1990-97 groeide de Nederlandse economie het snelst van de hier beschouwde landen.

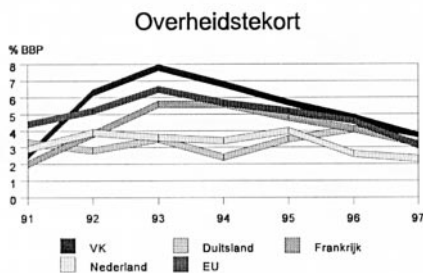

Ook het officiële werkloosheidscijfer steekt gunstig af bij de andere landen.

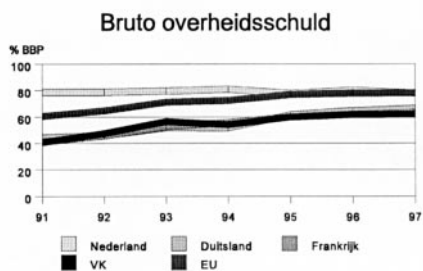

Vaak wordt beweerd dat afnemende overheidstekorten een negatieve invloed hebben op groei en werkgelegen-

heid. De ervaringen tonen echter voor ons land het tegendeel aan. Een vermindering van het overheidstekort hoeft economische groei en een toename van de werkgelegenheid niet in de weg te staan.

De gunstige ontwikkeling van het overheidstekort heeft de tientallen jaren opgaande trend van de overheidsschuld, uitgedrukt in een percentage van het BBP, in neerwaartse richting omgebogen. Dit is een ontwikkeling van historische betekenis. Het absolute niveau blijft echter nog hoog. En dát voor een land dat tot de selecte club van energie-exporteurs behoort!

RIJNLANDMODEL EN POLDERMODEL

In de Koude Oorlogperiode was de aandacht vooral gericht op de tegenstellingen tussen het communistische centrale plansysteem en het westerse vrije marktsysteem. Na de ineenstorting van het communisme richtte de belangstelling zich - eigenlijk vrij plotseling - op de onderlinge verschillen tussen de marktsystemen zoals die in verschillende economisch belangrijke regio's in de wereld functioneerden. Deze belangstelling werd vooral gestimuleerd door het verschijnen van een boek van de hand van Michel Albert: *Capitalisme contre capitalisme*.²

Zeer schematisch kunnen drie basismodellen worden onderscheiden voor de ontwikkelde markteconomieën: het Rijnlandmodel, zoals dat in grote delen van Europa voorkomt, het Angelsaksisch model, dat vooral in de VS

voorkomt, en waarvan het Britse model ook veel trekken vertoont, en het Japanse model, waarvan ook de Aziatische tijgers een aantal kenmerken bezitten.

Ondanks aanzienlijke verschillen tussen de Europese landen wordt algemeen aangenomen dat er zoiets als een Europees Rijnlandmodel bestaat. Vooral in vergelijking met het Angelsaksische model zijn de belangrijkste kenmerken van het Rijnlandmodel: een streven naar politieke consensus en sociale solidariteit, collectieve arbeidsovereenkomsten, meer regulering en meer overheidsbemoediging met de economie, meer staatsbedrijven, machtiger vakbonden en een grotere rol voor andere georganiseerde economische belangen, alsmede een hoger niveau van sociale zekerheid en belastingen. Maar op het niveau van de instituties bestaan er grote verschillen tussen de Europese landen. Wat dát betreft bestaat er dus geen universeel Rijnlandmodel.

In het licht van het voorgaande zal het duidelijk zijn dat het Poldermodel een subvariant van het Rijnlandkapitalisme is, maar dan wel met een aantal extra's.

In de eerste plaats dient in dit verband de traditie van wisselende regeringscoalities te worden genoemd, omdat geen enkele partij groot genoeg is om de absolute meerderheid te verwerven. Dit brengt in het algemeen een niet-gepolariseerde stijl van politiek bedrijven met zich, die een schril contrast vormt met de politieke mores in de ons omringende Europese landen. Immers, oppositie- en regeringspartijen wisselen nogal eens van plaats. De politieke tegenstander van vandaag kan morgen regeringspartner zijn.

Voor Nederland is dat overigens niet ongewoon. Immers, in het bijzonder op het vlak van de arbeidsverhoudingen kent ons land een lange traditie van samenwerking en overleg, Seelenmassage en consensusvorming, waarbij de Stichting van de Arbeid en de SER een centrale rol spelen. En dat is dan meteen het tweede belangrijke element van het Poldermodel: te weten de institutionele dimensie, dat wil zeggen: het permanente overleg waarin sociaal-economische vraagstukken als het ware worden gedepolitiseerd door ze op te vatten als 'technische' problemen waarvoor gezamenlijk oplossingen dienen te worden gevonden.

Daarbij moet overigens worden aangetekend dat het Nederlandse overlegmodel in de loop der jaren wezenlijk

is veranderd, in die zin dat het de laatste tijd ruimte geeft aan decentralisatie en daarmee markt- en maatwerking met betrekking tot de lonen en secundaire arbeidsvoorwaarden. (Daarmee is het dan ook een stukje opgeschoven in de richting van het Angelsaksische model.) Tegelijkertijd worden via het overleg op centraal niveau de macro-noties over de problemen van de Nederlandse economie bij de decentraal opererende onderhandelaars levend gehouden.

In het begin van de jaren tachtig werd de Nederlandse economie met uitzonderlijk grote problemen geconfronteerd: te hoge en stijgende arbeidskosten; een sterke erosie van de winsten; een hoog niveau en alarmerende groei van de werkloosheid en hoge tekorten op de begroting. In een kleine open economie als Nederland kwamen deze schokken extra hard aan omdat Nederland, sterker en eerder dan andere landen, de ijzige wind van de internationale concurrentie voelde. Het werd duidelijk dat de situatie in Nederland meer uit de hand was gelopen dan elders. Dit leidde tot een omslag in het denken en handelen. Hierdoor is Nederland eerder met sanering begonnen dan andere landen en heeft het deze consequenter volgehouden.

De basis van het succes was de 'gouden drieslag':

- loonkostenmatiging en lastenverlichting;
- vergroting van de flexibiliteit en dynamiek;
- herstructurering van onrendabele activiteiten.

Naast de reeds eerder aangegeven institutionele dimensie van het Poldermodel, zou men deze elementen als de inhoudelijke dimensie kunnen aanduiden. Op dit belangrijke onderscheid wordt later teruggekomen.

OORZAKEN VAN HET SUCCES

Zoals gezegd ligt een gouden drieslag aan de basis van het succes van de Nederlandse economie:

loonkostenmatiging en lastenverlichting

Tussen werkgevers en werknemers werd overeenstemming bereikt over loonmatiging als middel om een oplossing te vinden voor de hoog opgelopen werkloosheid; zulks in ruil voor een verplichting aan werkgeverszijde om mee te werken aan algemene arbeidstijdverkorting. Dit is vervat in het zogenoemde Akkoord van Wassenaar dat in 1982 werd gesloten.

Bovendien werd vanaf 1983 gebroken met de traditie dat de ontwikkeling van de ambtenareninkomens en de uitkeringen de ontwikkeling van de inkomens in de marktsector volgden: de koppeling. Deze werden voortaan beleidsmatig vastgesteld. Vervolgens was het aan de marktsector om de overheid te volgen of niet. Dit bleek een zeer effectief instrument om loonmatiging te bewerkstelligen.

Door al deze maatregelen is bijvoorbeeld de ontwikkeling van de loonkosten per eenheid product in de industrie sinds 1980 belangrijk achtergebleven bij die van onze concurrenten, terwijl door de ontkoppeling (in het bijzonder bevrozing) het wettelijk minimumloon in de jaren tachtig en negentig met ongeveer 20% is achtergebleven bij de algemene loonontwikkeling. Daarnaast heeft ook enige loonkostendifferentiatie plaatsgevonden, maar deze is in Nederland niet gepaard gegaan met een (grote) absolute daling van de laagste looncategorieën, zoals dat bijvoorbeeld in de VS het geval is geweest.

Vanaf 1984 heeft de Nederlandse overheid bijna elk jaar de lasten voor de werknemers en/of werkgevers verlaagd. De overheid zorgde op deze wijze jaarlijks voor een stukje koopkrachtverbetering, waardoor de loonontwikkeling in de cao's lager kon uitkomen.

vergroting van de flexibiliteit en dynamiek

Naast de eerdergenoemde loonmatiging hebben ook andere factoren tot een flexibilisering van de arbeidsmarkt bijgedragen. Allereerst kan in dit verband de groei van deeltijdarbeid, flexibele arbeidscontracten en de grote rol die particuliere uitzendbureau's thans spelen, worden genoemd. Voorts vormt de uitbesteding van werk een belangrijke factor. Daarnaast is de arbeidsflexibiliteit binnen bedrijven toegenomen door bereidheid van werknemers op wisselende tijden, plekken en functies te werken. Ook de aard van het nieuwe arbeidsaanbod speelt een rol: relatief meer schoolverlaters en herintredende vrouwen. Beide categorieën kennen slechts een gering of verminderd uitkeringsalternatief en een grotere bereidheid tot een flexibele inzet.

De dynamisering is een gevolg van een groot aantal beleidsmaatregelen, waaronder kunnen worden genoemd: de aanscherping van het mededingingsbeleid; deregulering/liberalisering/ privatisering in diverse sectoren van

de economie; verruiming van de winkeltijden; en 'culturele' en fiscale herwaardering van ondernemerschap, hetgeen tot uiting komt in een relatief sterke groei in Nederland van nieuwe ondernemerschap.

herstructurering van onrendabele activiteiten

Tegelijkertijd is het Nederlandse bedrijfsleven, eerder dan in vele andere Europese landen, tot brede herstructurering overgegaan. Waarschijnlijk heeft de gunstiger schaal-grootte van het Nederlandse bedrijfsleven, in het bijzonder de relatief grote MKB-sector, hierbij ook een positieve rol gespeeld.

Naast de factoren die deel uitmaken van de 'gouden driestlag' is er nog een aantal belangrijke maatregelen genomen gericht op enige afslanking van de verzorgingsstaat, zoals:

- verlaging van de werkloosheidsuitkeringen en verscherping van de eisen om daarvoor in aanmerking te komen (1987);
- verlaging van de arbeidsongeschiktheidsuitkeringen en scherpere eisen om daarvoor in aanmerking te komen (1992);
- gedeeltelijke verschuiving van de kosten voor loon-doorbetaling bij ziekte ten laste van de werkgevers - twee weken voor bedrijven met minder dan zestien werknemers en zes weken voor alle andere bedrijven (1994);
- verdere aanscherping van de werkloosheidswet (1995);
- verdere verschuiving van de kosten voor loon-doorbetaling bij ziekte ten laste van de werkgevers - tot een maximum van twaalf maanden - tezamen met een gedeeltelijke privatisering van de ziekteverzekering (1996);
- premiedifferentiatie tussen bedrijfssectoren en de invoering van marktwerking op het gebied van arbeidsongeschiktheid (1998).

NARIGHEID IN DE POLDER

Door de successen van de laatste tijd dreigt het zicht op de 'narigheid' die het Poldermodel ons in het verleden heeft gebracht, wat verloren te gaan. Om het geheugen wat op te frissen kan daarbij bijvoorbeeld worden herin-

nerd aan het feit we tot voor kort nog geneigd waren te spreken van de *Dutch disease*, mede door de stroperigheid van de besluitvorming. Immers de overlegeconomie heeft niet altijd in de goede richting gewerkt.

In hun gedegen en lezenswaardige analyse van de Nederlandse economische ontwikkelingen over de afgelopen decennia stellen Jelle Visser en Anton Hemerijck vast dat de periode 1962-82 - dus tot het Akkoord van Wassenaar - door 'immobiel corporatisme' werd gekenmerkt.³ Onder corporatisme of corporatistisch bestuur verstaan zij: 'The extraparliamentary political practice of ongoing negotiations between the formal representatives of the organized interests of capital and labour, facilitated by the state and conditional upon substantive outcomes, over issues of social and economic policy-making under the primacy of the democratic constitutional state.'⁴ Maar volgens de auteurs werd het Nederlandse corporatisme in de betrokken periode gekenmerkt door 'concertation without consensus' en 'institutional sclerosis'.

Een ander voorbeeld van 'narigheid' betreft de WAO. De kosten wegens arbeidsongeschiktheid bedragen bijna 5% van het BBP, hetgeen verreweg het hoogste percentage is van het gehele OESO-gebied, en meer dan het dubbele van het percentage van omringende landen als België, Duitsland en Frankrijk. Het gaat er uiteraard niet om de beginselen die aan deze regeling ten grondslag liggen te bekritisieren. Deze staan buiten kijf. De WAO is echter voor een belangrijk deel gebruikt om mensen die minder goed in het arbeidsproces pasten op een elegante manier te lozen. Maar de rekening daarvan werd niet (uitsluitend) door werkgevers en werknemers betaald, maar aan de samenleving in haar geheel doorgeschoven. Het zal nog tot ver in de volgende eeuw duren voordat deze erfenis van al deze 'narigheid' zal zijn afgewikkeld.

Er zijn meer redenen om ons niet op de borst te slaan voor de prestaties van het Poldermodel. Erkend moet worden dat het Akkoord van Wassenaar van 1982 na enige jaren - aan het eind van de jaren tachtig/begin jaren negentig - inderdaad gunstige effecten heeft gehad, hetgeen in macro-economische grootheden als de economische groei en een toename van het aantal banen tot uitdrukking is gekomen. En deze ontwikkeling was aanmerkelijk gunstiger dan in andere Europese landen. Sinds 1982 is de Nederlandse economie in reële termen met

een kleine 50% gegroeid. Dat getuigt ongetwijfeld van vooruitgang. Datzelfde geldt ook voor de groei van het aantal banen. In 1982 bedroeg het aantal banen 5.762.000, en in 1995 6.982.000; een stijging dus van ruim 21%. In arbeidsjaren was de stijging echter geringer: van 4.777.000 naar 5.503.000, een stijging van ruim 15%.

Het officiële werkloosheidscijfer bedroeg in 1982 11,8%. In 1997 bedroeg dit 5,5%. Ook dat is een aanzienlijke verbetering. Maar de brede werkloosheid (zie grafiek voor definitie) bedroeg in 1982 21,2%, terwijl deze in 1996 27 % bedroeg. Dat is dus een niet geringe verslechtering.

De overheidsschuld bedroeg in 1982 56,5% van het BBP, terwijl deze in 1997 74,5% van het BBP bedroeg. Ook dit is een aanzienlijke verslechtering.

Qua economische groei is Nederland in de jaren negentig weliswaar van achterblijver tot een van de koplopers opgeklommen, maar hier geldt het bekende gezegde dat in het land der blinden één oog koning is. De groei-prestaties van de Europese landen zijn erg matig wanneer deze bijvoorbeeld worden vergeleken met die van de dynamische economieën van Azië (althans tot en met 1997: zoals bekend worstelen deze landen thans als gevolg van de 'financiële' crisis met grote moeilijkheden). Bovendien zijn de huidige Nederlandse groeicijfers wellicht conjunctureel geflatteerd, mede door eenmalige impulsen, in de vorm van extra consumptiegroei door daling van de spaarquote en het incasseren van vermogenswinsten op eigen huizen en aandelen.

Daarnaast moet worden bedacht dat er een hardnekkige werkloosheid aan de onderkant van de arbeidsmarkt heerst, die vergezeld gaat van een welhaast permanent verblijf van mensen in de sociale zekerheid. Het aandeel van langdurig werklozen (meer dan een jaar), veelal onge-

schoolden en allochtonen, bedraagt zo'n 50%, terwijl ook de werkloosheid onder mannen van boven de 55 relatief hoog is in vergelijking met die van andere landen. De toegenomen flexibiliteit op de arbeidsmarkt dient voor een belangrijk deel te worden toegeschreven aan schoolverlaters en herintredende vrouwen. Wanneer de relatieve positie van deze categorieën in de toekomst terugloopt en de beroepsbevolking vergrijsst, zal een groter beroep dienen te worden gedaan op het veel weerbarstiger bestand van langdurig werklozen en ouderen.

Bovendien dient te worden onderstreept dat, ondanks recente verbetering, de Nederlandse participatiegraad, omgerekend in volledige arbeidsjaren, nog steeds tot de laagste in Europa behoort. Daarmee hangt een zeer hoge inactiviteit op kosten van de gemeenschap samen. Indien men alles meerekent (zoals ziekteverzuim, WW, WAO, VUT, bijstandsuitkeringen en ANW), dan telt Nederland nog 2,5 miljoen mensen onder 65 jaar met een of andere sociale uitkering.

Een bijzonder gevaar ligt ook besloten in de stemming van euforie die zich, deels onder invloed van de positieve geluiden uit het buitenland, meester begint te maken van de publieke opinie in Nederland. Deze euforie kan gemakkelijk overslaan in een gevoel van zelfgenoegzaamheid en reacties oproepen die het beperkte succes van het Poldermodel tot op heden in korte tijd weer teniet kunnen doen, bijvoorbeeld door het opschroeven van de eisen in loononderhandelingsronden.

Ook de werkgevers hebben hun duit in het zakje gedaan - of liever gezegd hun duit uit het zakje gehaald - bij het bewerkstelligen van een klimaatomslag. In dit geval hebben de royale optieregelingen die de directies van vele grote bedrijven, inclusief ondernemingen die minder presteren, zich hebben toegekend, kwaad bloed gezet in vakbewegingsland, hetgeen zeer begrijpelijk is na jaren van loonmatiging.

RIJNLANDMODEL EN WERKGELEGENHEID

De relatief gunstige ontwikkeling van het Poldermodel, als subvariant van het Rijnlandmodel - maar dan wel een subvariant die wat de inhoudelijke dimensie betreft is opgeschoven naar het Angelsaksische model - doet de vraag rijzen of andere 'Rijnlanden' ook van deze aanpak zouden kunnen profiteren. Dat is hoogst noodzakelijk

want het 'Europese Rijnlandmodel' scoort notoir slecht waar het gaat om de schepping van werkgelegenheid.

Uitgedrukt in een percentage van de beroepsbevolking, is de officiële werkloosheid in de EU thans ruim 11%; ongeveer vier maal zo hoog als in Japan en twee maal zo hoog als in de Verenigde Staten. In het licht van deze grote verschillen kan men nauwelijks aan de indruk ontkomen dat het hier om een *man-made disaster* gaat. Dat is des te opmerkelijker omdat het Rijnlandmodel pretendeert grotere prioriteit te hechten aan de 'sociale dimensie' dan bijvoorbeeld het Angelsaksische model.

Indien men deze werkloosheidscijfers echter desaggregeert en de ontwikkelingen over de wat langere termijn bekijkt, blijken er grote verschillen per land en per periode te zijn. Gedurende de periode 1989-94 bijvoorbeeld, was de gemiddelde werkloosheid in de VS 6,2%. In diezelfde periode hadden negen Westeuropese landen een hogere werkloosheid, maar zes landen een lagere werkloosheid, waaronder Duitsland met 5,4%. In de daaraan voorafgaande periode, van 1983-88, toen de Amerikaanse werkloosheid 7,1% bedroeg, hadden acht Westeuropese landen een hogere werkloosheid, maar zeven, met daarbij opnieuw Duitsland met 6,8%, een lagere. Over de gehele periode 1983-96, gedurende welke de Amerikaanse werkloosheid gemiddeld 6,5% bedroeg, zaten negen Westeuropese landen daarboven, maar zes hadden een lagere werkloosheid. Belangrijker lijkt echter de recente dynamiek van de werkloosheidsontwikkeling. Sinds 1992 is er sprake van een sterk divergerende ontwikkeling met een daling van de werkloosheid in de VS en een stijging, gevolgd door een stabilisering op hoog niveau, in Europa.

In een recent verschenen Engelstalig rapport, *Jobs and the Rhineland Model*, van de Federal Trust (een Brits wetenschappelijk onderzoeksinstituut op het terrein van de Europese integratie) te Londen⁵, werd in dit verband onder meer verwezen naar de opvattingen van 'pro-vrijemarkt-critici' van het Rijnlandmodel, in het bijzonder naar een studie van de afdeling 'Duitse Economie' van de Amerikaanse bank Goldman Sachs, getiteld: *The New Dutch Model - a Blueprint for Continental Europe?* Deze studie gaat ervan uit dat het op consensus gebaseerde Europees-continentele economisch model in het algemeen inferieur is aan dat van de Angelsaksische landen, dat meer concurrentie en gedecentraliseerde besluitvorming

kent. Ondanks het feit dat economen van Goldman Sachs erkennen dat de Nederlandse economie het verrassend goed heeft gedaan, is hun oordeel over de overlevingskansen van het Rijnlandmodel toch overwegend negatief. Zij concluderen dat andere continentale landen toch niet in staat zullen blijken de Nederlandse hervormingsinspanning te evenaren. Zij achten het waarschijnlijker dat het bestaande model bij voortzetting van het huidige beleid van pappen en nathouden uiteindelijk door de marktkrachten zal worden weggevaagd.

Over Duitsland merken de economen van Goldman Sachs op dat de begrotingsproblemen aldaar worden veroorzaakt door de uitwassen van de verzorgingsstaat, die te vrijgevig is en te veel bescherming biedt, en die in de toekomst nog duurder zal worden gegeven de veroudering van de bevolking. Duitsland heeft een te hoge werkloosheid, omdat de economie te gereguleerd, te corporatistisch, te protectionistisch en te sterk aangetast is door sclerose om zich aan de nieuwe situatie van wereldwijde concurrentie aan te passen.

De auteurs van *Jobs and the Rhineland Model* denken daar wat anders over. Wat Duitsland betreft zijn zij van mening dat het niet het Rijnlandmodel zelf was dat tot een snelle stijging van de werkloosheid heeft geleid, maar, integendeel, het neergang van het Rijnlandmodel. Immers, volgens de auteurs vormen onderhandeling en matiging de basiskenmerken van het Rijnlandmodel. Maar de conjuncturele inzinking die volgde op de Duitse vereniging, was in hoge mate te wijten aan het loslaten van loonmatiging die tot dan toe gebruikelijk was. Nederland heeft het beter gedaan, niet door met het Rijnlandmodel te breken, maar door maximaal gebruik te maken van de sterke kanten daarvan: consensus en onderhandeling. Mede in het licht van de ervaring met het Nederlandse Poldermodel, wordt geconcludeerd dat er geen reden is om aan te nemen dat de voordelen van het Rijnlandmodel, met zijn nadruk op consensus, niet zouden kunnen worden gecombineerd met een grotere mate van flexibiliteit en deregulering. In ieder geval acht het rapport het niet waarschijnlijk dat de sociale waarden die aan het sociaal-economisch systeem van de meeste Europese continentale landen ten grondslag liggen, overboord zullen worden gegooid.

Toch is de groep van mening dat het Rijnlandmodel

structurele hervorming behoeft om meer banen te scheppen en de invoering van de euro te doen slagen. Maar daarmee hoeft het kind niet met het badwater te worden weggegooid. De verwachting dat het model op zijn laatste benen loopt, acht de groep dan ook overdreven. Het onderscheid tussen het Rijnlandmodel zélf en de verkeerde toepassing daarvan, lijkt mij echter vooral een kwestie van semantiek. Immers, het maakt niet zo veel uit of de tekortkomingen nu aan het model zélf of aan de toepassing liggen. Het resultaat zal hetzelfde zijn: de teeloorgang van het model.

De groep wijst ook op de EMU-eis ten aanzien van de vermindering van het begrotingstekort als een van de oorzaken van de grote werkloosheid. Maar hierin heeft zij wel een al te gemakkelijke zondebok gevonden. Naar mijn mening stelt dit de EMU ten onrechte in een kwaad daglicht, want reeds aan het begin van de jaren tachtig hebben regeringen zich voorgenomen de tekorten op de staatsbegroting te verminderen. Gedurende lange tijd bleven deze beleidsvoornemens echter steken in retoriek. De overheidstekorten bleven hoog en de schulden bleven stijgen. Vooral deze schulden vormen thans bijna overal ter wereld een molensteen om de nek van de overheid. Om deze redenen is het goed dat er nu, in de vorm van de EMU met haar convergentiecriteria, een institutioneel kader bestaat dat solide waarborgen biedt om de hypotheek uit het verleden af te lossen en ontsporingen in de toekomst te voorkomen. Maar ook zonder die criteria was dit hard nodig. Dit wordt bijvoorbeeld geïllustreerd door het restrictieve budgettaire beleid dat in landen als het VK en Zweden wordt gevoerd; landen die hebben verklaard niet in de eerste ronde tot de EMU toe te treden, ook al voldoen zij aan de convergentiecriteria. Daarenboven onderstreept het hanteren van dit argument opnieuw de zwakte van het Rijnlandmodel ten opzichte van het Amerikaanse model. Immers, de VS zijn er wél in geslaagd om én hogere groei én vermindering van de begrotingstekorten én een vermindering van de werkloosheid te realiseren.

Wat Nederland betreft laat het rapport zich - terecht - positief uit over de alhier heersende consensus. Maar als de noodzakelijke consensus nu niet spontaan tot stand wil komen? Wat moet er dan gebeuren? In het rapport wordt ter zake opgemerkt dat hervormingen als het

ware per definitie de opoffering vereisen van de positie van de gevestigde belangen die niet langer gerechtvaardigd zijn (wat dat laatste dan ook precies moge betekenen). Het rapport vervolgt dat daarvoor uitzonderlijk leiderschap nodig is van de kant van politici, de werkgevers en de vakbeweging. Maar als die nu niet één lijn trekken? Wat dan? In Nederland is de consensus in het begin van de jaren tachtig door de regering met non-consensuele middelen afgedwongen, door de dreiging in te zullen grijpen indien werkgevers en werknemers geen overeenstemming over matiging zouden bereiken. Dit heeft aanvankelijk tot groot maatschappelijk protest geleid. Pas later, toen de gunstige resultaten daarvan duidelijk werden, is er brede maatschappelijke steun gekomen voor het beleid, waardoor toen pas van een échte consensus kon worden gesproken. Maar in het begin was daar alles behalve sprake van. De vraag is nu of deze aanpak ook in andere Europese landen, zoals Duitsland en Frankrijk, mogelijk is.

KAN HET BUITENLAND WAT VAN HET POLDERMODEL LEREN?

Samengevat lijkt in het licht van de ervaringen met het Poldermodel de conclusie gerechtvaardigd dat de richting van het gevoerde beleid juist was, maar dat het tempo en de intensiteit ronduit belabberd waren. Dat neemt niet weg dat ook andere 'Rijnlanden' hun voordeel zouden kunnen doen met verschillende elementen van het Poldermodel. Dat geldt bijvoorbeeld voor de inhoudelijke dimensie: de 'gouden drieslag' (loonkostenmatiging & lastenverlichting; vergroting van de flexibiliteit & dynamiek; alsmede de herstructurering van onrendabele activiteiten) alsmede enige afslanking van de sociale zekerheid. Dit zijn alle elementen die een verschuiving betekenen van het Rijnlandmodel in de richting van het Angelsaksische model.

Daarnaast is er de institutionele dimensie van het Poldermodel. Deze zal waarschijnlijk moeilijk door andere landen kunnen worden overgenomen, omdat deze nauw aansluit bij typisch Nederlandse tradities en berust op wederzijds vertrouwen, waarvan de opbouw vele jaren heeft geveerd. Voorts zal ook de schaalfactor een belemmering vormen. Immers, in grotere, meer gediversifieerde en minder overzichtelijke economieën dan de

Nederlandse zullen dergelijke vormen van overleg waarschijnlijk moeilijker van de grond komen.

In de aanbevelingen van het rapport *Jobs and the Rhineland model* spreken de auteurs hun vertrouwen uit in het vermogen van de Europese landen om de noodzakelijke hervormingen door te voeren. Laten we hopen dat ze gelijk krijgen, maar de indicaties dat het deze kant op gaat, zijn vooralsnog uitermate schaars.

NOTEN

I. De koopkrachtpariteit wordt gedefinieerd als het bedrag in lokale valuta dat nodig is om dezelfde hoeveelheid goederen en diensten op de thuismarkt te kopen als men voor \$ 1 in de VS kan kopen.

2. Michel Albert, *Capitalisme contre capitalisme*, Editions du Seuil, Parijs, 1991.

3. Jelle Visser, Anton Hemerijck, *A Dutch miracle. Job growth, welfare reform and corporatism in the Netherlands*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 1997, p. 74.

4. Jelle Visser, Anton Hemerijck, *op cit.*, p. 66.

5. Te verkrijgen bij Sweet & Maxwell, tel. 00 44 1264 342906.

Drs. H.H.J. Labohm is als gastonderzoeker verbonden aan het Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen 'Clingendael' en lid van de algemene redactie van Liberaal Reveil.

EEN OASE IN DE WOESTIJN?

De VVD in de jaren zestig

I. P. HASPER

De Volkspartij voor Vrijheid en Democratie lijkt in de jaren zestig vergeleken met andere partijen het toonbeeld van rust en eensgezindheid te zijn geweest. De VVD werd niet, zoals de confessionele partijen, getroffen door een grote electorale teruggang en werd niet, zoals de PvdA, het slachtoffer van een openlijke richtingsstrijd. Volgens haar politiek leider, Toxopeus, was de VVD vergeleken met andere partijen 'als een oase in de woestijn'.¹ Vanuit het lange-termijn-perspectief van de geschiedenis van het liberalisme echter zou men verwachten dat de jaren zestig voor de VVD een periode van onrust waren. Immers, juist toen kwam door de oprichting van D'66 feitelijk een einde aan een bijzondere situatie. Nadat in het interbellum twee liberale partijen om de gunst van de kiezer hadden gestreden, bracht de oprichting van de VVD in 1948 alle liberalen onder één dak. Met de komst van een liberaal alternatief voor de VVD in 1966 keerde de oude verbrokkeling weer terug. Kortom, het beeld van de VVD in de jaren zestig is paradoxaal: rust en eensgezindheid, maar toch concurrentie van een alternatief. Dit artikel² beoogt een licht te werpen op deze paradox.

ONRUST

In de jaren vijftig voer de VVD onder leiding van partijvoorzitter en politiek leider Oud een anti-socialistische koers. Niet iedereen kon zich hierin vinden. De JOVD bij monde van voorzitter Roethof en het in 1955 opgerichte blad *Liberaal Reveil* bekritiseerden deze politieke koers. De VVD moest zich hervormen in vooruitstrevende richting zodat de partij een daadwerkelijke volkspartij zou

worden. Deze critici kregen echter geen voet aan de grond. Dit kwam hoofdzakelijk door de machtspositie van Oud binnen de partij. Onder zijn leiding bleef de VVD een kiesvereniging waardoor er geen officiële kanalen waren om de politieke koers te beïnvloeden.

Begin jaren zestig kondigden zich andere tijden aan. Er ontstond ontevredenheid binnen de partij, ondermeer over het Nieuw-Guinea beleid van het Kabinet-De Quay (1959-1963), waaraan ook de VVD deelnam, en over het feit dat tegenstellingen binnen de top van de VVD (met name die tussen Oud en Van Riel) publiekelijk werden uitgevochten. Hierop en op de zogenaamde 'personele unie' oefenden de Kamercentrales, die zich steeds nadrukkelijker met de gang van zaken in de partij bemoeiden, steeds hardere kritiek uit. Onder druk van deze kritiek kondigde Oud zijn vertrek als partijvoorzitter aan.

In 1962 bleek dat enige onrust voldoende was om de sluimerende ontevredenheid van de linkervleugel aan de oppervlakte te brengen en de Kamercentrales de gelegenheid te bieden hun invloed in de partij te vergroten. Deze onrust werd veroorzaakt door tegenvallende Gemeenteraads- en Provinciale Statenverkiezingen van het voorjaar van 1962. Als reactie stelde het Hoofdbestuur in een spoedvergadering begin april een commissie onder leiding van de behoudende Van Riel in om ongeschikte zittende kamerleden 'te liquideren' en goede kandidaten te zoeken.³ Hiermee verkreeg Van Riel grote invloed op de samenstelling van de nieuwe fractie, hetgeen ten koste ging van Ouds positie. Intussen bemoeiden ook de Kamercentrales zich met de gang van zaken. Ze dwongen een reorganisatie van de partij af waardoor zij in de toekomst in het Hoofdbestuur vertegenwoordigd zouden worden. Bovendien gaven de Kamercentrales in juni 1962 te kennen in de door Oud beoogde

opvolger en als progressief liberaal te boek staande Korthals de toekomstige lijsttrekker te zien.⁴ Oud trok zijn conclusies uit deze ontwikkelingen en deelde begin juli 1962 mede niet meer beschikbaar te zijn als lijsttrekker.⁵

In de daaropvolgende strijd om het lijsttrekkerschap leek de linkervleugel in de persoon van Korthals een kansrijke kandidaat te hebben. Deze had echter al in een eerder stadium te kennen gegeven het kamerlidmaatschap niet te ambiëren. Aanvankelijk voerde hij weinig overtuigend aan dat het partijsecretariaat hem niet correct had behandeld; 'Prima-Donna-allures' was het diskwalificerende commentaar van Van Riel.⁶ Pas toen eind juni de Kamercentrales een poging ondernamen Korthals zijn besluit te doen herzien, kwam deze in een brief aan Oud met inhoudelijke argumenten. Hij vond dat het bergafwaarts ging met de VVD. Door haar opportunistische politiek - hiermee doelde Korthals op het behoudend liberalisme van Van Riel - en de openlijke tegenstellingen was de VVD electoraal niet erg succesvol. Om de neergaande lijn om te buigen was een politiek van beginselvastheid en vooruitstrevendheid nodig; een breed beraad moest de beginselen en doelstellingen van de VVD herformuleren. Korthals was echter pessimistisch; hij constateerde dat het Hoofdbestuur zo'n breed beraad niet had geëntameerd en voorzag zelfs strijd in de politieke top en dreigende afscheidingen. Aangezien hij als kamerlid zich zou verzetten tegen het opportunisme, zou de bestaande strijd slechts verergeren.⁷

Omdat Korthals toch bereid was zijn besluit te heroverwegen mits zo'n beraad werd gehouden⁸, kwam men in de zomer van 1962 aan die voorwaarde tegemoet. Niet dat iedereen Korthals wilde hebben: Van Riel voelde meer voor Toxopeus die als 'vlees noch vis'-VVD'er de anti-socialistische koers niet zou ombuigen en veel acceptabeler zou zijn voor de gehele partij. Het beraad resulteerde in augustus 1962 in een discussie-grondslag opgesteld door een commissie onder leiding van Van Riel. Het oordeel van Korthals was duidelijk: 'een volstrekt nietszeggend stuk'. De situatie deed hem denken aan de positie van de Liberale Staatspartij (LSP) in de jaren dertig; ook destijds zagen belangrijke personen in de partij de moeilijkheden niet en was men door blindheid geslagen. De VVD liet alle kansen liggen om een liberale partij te worden die de eisen des tijds verstond.⁹

Dat Korthals bij zijn weigering bleef was wel begrijpelijk: hoewel de discussiegrondslag een aantal organisatorische verbeteringen voorstelde, kwam er geen duidelijkheid over de toekomstige politieke lijn van de VVD.¹⁰ Aan de andere kant getuigde Korthals' houding niet van de politieke durf om het gevecht met de in zijn ogen behoudende krachten aan te gaan. Wellicht boezemde Van Riel hem te veel angst in zoals Vonhoff beweert.¹¹ In ieder geval liet Korthals een unieke kans liggen om de invloed van de linkervleugel binnen de politieke top te vergroten. Toxopeus werd wel bereid gevonden de partij te leiden.

HET LIBERAAL DEMOCRATISCH CENTRUM

In de periode van chaotische ontwikkelingen in de partijtop, waarvan het doorsnee VVD-lid overigens niet veel vernam, werd op 23 juni 1962 het Liberaal Democratisch Centrum (LDC) opgericht. Oud-JOVD'er Roethof werd de eerste voorzitter. De oprichters van het LDC, waaronder velen die reeds in de jaren vijftig kritiek op de partij hadden uitgeoefend, meenden dat na jarenlang aandringen op veranderingen het de hoogste tijd was zich te organiseren. De conservatieve krachten hadden zich steeds duidelijker in de VVD genesteld, hetgeen gepaard gegaan was met een grotere invloed van opportuniteitsoverwegingen. Dat de tijd rijp was, bleek uit de tegenvalende verkiezingsresultaten, de relativerende reactie van de partijleiding daarop, de strijd om het lijsttrekkerschap en in het algemeen het uitblijven van welke politieke koerswijziging dan ook. Kortom: het opeengestapelde ongenoegen kwam in juni 1962 aan de oppervlakte doordat de VVD geen oog voor de ernst van de situatie leek te hebben. De politieke koers van de VVD moest in vooruitstrevende richting omgebogen worden, de partijstructuur gedemocratiseerd worden, de liberale beginselen het beleid bepalen en in het algemeen meer gediscussieerd worden. Alleen dan zou de VVD de partij worden die Stikker in 1948 voor ogen stond: een volkspartij die de tekenen des tijds verstond.

Het LDC zag zichzelf als een 'ontmoetingscentrum' van vooruitstrevende gelijkgezinden, dat door middel van overleg, studie en voorlichting de VVD trachtte om te vormen tot een dergelijke volkspartij. Het LDC beoogde noch een partij in een partij te worden noch een eigen partij op te richten. Het was niet de bedoeling 'de bijl aan

de wortel te leggen' maar 'eerder om hantering van het snoeimes in de kroon te bevorderen'.¹² Er was alleen sprake van een verschil in 'tempo en temperament'.

In overeenstemming met deze positiebepaling zocht het LDC niet nadrukkelijk de publiciteit om steun buiten de VVD te verkrijgen en daarmee het partijbestuur onder druk te zetten. De pers kreeg bijvoorbeeld pas in september 1962 lucht van de oprichting. Het LDC stelde zich aldus geïsoleerd op en slaagde er mede daardoor niet in de politieke koers van de VVD en de uitkomst van de lijsttrekkerskwestie te beïnvloeden.

Begin september zond het LDC het Hoofdbestuur een soort beginselprogramma, *Principiële uitgangspunten*, toe. Van Riel meende twee groepen in het LDC te ontwaren: een aantal minder positief gerichten en goede partijgenoten. Het was zaak de eerste groep de wind uit de zeilen te nemen. In ieder geval zag het Hoofdbestuur geen reden de politieke koers te wijzigen.¹³ In het najaar van 1962 vond een gesprek tussen het Hoofdbestuur en het LDC plaats. Het Hoofdbestuur zegde toe herformulering van de liberale beginselen te zullen overwegen en de discussie in *Vrijheid en Democratie* te stimuleren. Bovenal mocht het LDC binnen de partij opereren en uitgroeien tot de georganiseerde linkervleugel in de VVD.¹⁴ Op deze wijze trachtte het Hoofdbestuur (de grootste critici in) het LDC de wind uit de zeilen te nemen. Intussen continueerde Toxopeus de bestaande politieke koers. De linkervleugel kreeg met andere woorden wederom geen voet aan de grond. De veranderingen die doorgevoerd werden kwamen op het conto van de Kamercentrales, aangezien zij een reorganisatie van de partij hadden afgedwongen. Het duurde dan ook niet lang of er vond een eerste scheiding der geesten binnen het LDC plaats.

CRITICI BINNEN DE VVD, 1963-1965

Begin 1963 waren er binnen het LDC twee stromingen ontstaan. Eén groep, onder leiding van oud-voorzitter van de JOVD H.J. Roethof, vond het wel wetletjes en zag een eigen vooruitstrevende partij als enig mogelijk alternatief, tenzij de partij zich nadrukkelijk vernieuwde. De andere groep, waartoe ook een ex-JOVD-voorzitter, E. Nordlohne, behoorde, wilde ondanks alles de VVD van binnenuit veranderen. Roethof stelde begin 1963 de Algemene

Raad van het LDC voor een keuze: doormodderen of een progressieve volkspartij (de Liberale Volkspartij) oprichten. De Algemene Raad koos voor het eerste alternatief. De groep Roethof gaf vervolgens het VVD-lidmaatschap op. Vanaf 1963 tot in 1966 zou het LDC zich onder leiding van de nieuwe voorzitter Nordlohne voornamelijk richten op de democratisering van de interne partijstructuur. De belangrijkste doelstelling van het LDC van het eerste uur, een politieke koerswijziging in vooruitstrevende zin, raakte hiermee op de achtergrond. Het LDC beoogde aldus door middel van een strategie van geleidelijke beïnvloeding de partij van binnenuit te democratiseren. Pas dan kon invloed uitgeoefend worden op de politieke koers.

Het LDC poogde de gang van zaken binnen de VVD, naast de traditionele wijze van studie en discussie, te beïnvloeden door middel van gesprekken met het partijbestuur over het officiële beleid van het LDC dat neergelegd was in de brochure *Nieuwe wegen* (1963). Aanvankelijk reageerde het Hoofdbestuur afhoudend. Het stelde bijvoorbeeld dat het beleid uitsluitend tot de competentie van de kamerfractie behoorde; ook op de Algemene Vergaderingen werd met geen woord over het LDC gesproken.¹⁵ Uiteindelijk vonden er op 4 april 1964 en in januari 1965 gesprekken plaats waarmee het Hoofdbestuur beoogde 'de goede verstandhouding te bevestigen'.¹⁶ Wel waarschuwde het Dagelijks Bestuur bij monde van Vonhoff tijdens een Jaarvergadering het LDC: het LDC kon als het landelijk kader fungeren voor discussie, maar het moest niet verworden tot een linkervleugel die knaagde aan de wortels van de partij gelijk het Sociaal-Democratisch Centrum in de PvdA had gedaan. Het LDC kon beter meedenken in loyaliteit en zich richten op alle leden van de VVD. Vonhoff zegde tenslotte namens het Dagelijks Bestuur verregaande verbeteringen toe. Met deze woorden poogde het Dagelijks Bestuur de verhouding met het LDC terug te brengen tot een goede samenwerking op het niveau van de verhouding met de afdelingen.¹⁷

Niet alleen het LDC, maar ook de JOVD en *Liberaal Reveil* drongen aan op vernieuwingen. De VVD zag hierin echter geen aanleiding de politieke koers te wijzigen: ze bleef trouw aan haar anti-socialistische houding en weigerde tegemoet te komen aan de kritiek op het sociale

gezicht van de partij. Ook een vooruitstrevende herformulering van de liberale beginselen bleef uit en de politieke lijn werd nog immer door de fracties bepaald. Daartegenover stond dat een progressievere liberaal, Geertsema, de politiek leider in de Tweede Kamer werd en dat de interne partijstructuur langzamerhand veranderde. Het partijbestuur werd vernieuwd en verjongd, de contacten met de regionale organisaties werden aangehaald, de Kamercentrales kregen meer invloed, de partij werd meer betrokken bij het opstellen van het verkiezingsprogramma en middels speciale commissies poogde het partijbestuur de discussies binnen de partij te verbreden. Daar bleef het echter bij; het LDC en andere critici mochten meedenken, maar moesten hun plaats kennen. Een prominent VVD'er, Van Someren, pleitte zelfs voor de oprichting van een liberaal overlegcentrum bestaande uit delegaties uit de VVD, het LDC, de JOVD en *Liberaal Reveil*, opdat een begin gemaakt kon worden met de inkapseling van alle randorganisaties in het partijverband.¹⁸ Het duurde niet lang of de VVD zag zich hiertoe genoodzaakt.

D'66

Evenals in het jaar 1962 ontstond er in 1966 onrust in de VVD en in reactie daarop druk vanuit de partij op de partijtjop om veranderingen door te voeren. De breuk tussen de VVD-lijsttrekker voor de gemeenteraadsverkiezingen van 1966 in Amsterdam, Gruijters, en de VVD zette deze ontwikkeling in gang. Gruijters kwam in opspraak na een aantal negatieve uitspraken over het huwelijk van Beatrix en het politie-optreden bij rellen en demonstraties. Met name de rechtervleugel en het Dagelijks Bestuur reageerden verontwaardigd, terwijl de JOVD de kant van Gruijters koos. Gruijters verliet hierop de VVD. Vervolgens raakte hij samen met een aantal (oud-)JOVD'ers nauw betrokken bij de oprichting van D'66. Opvallend was ook dat D'66 openlijk putte uit de staatsrechtelijke vernieuwingsvoorstellen van Glastra van Loon, die deze mede in LDC-verband had gelanceerd, en dat er overeenkomsten waren met de voorstellen geformuleerd in de *Resolutie Demostaat* van de JOVD. Hoewel D'66 zeker geen afsplitsing was van de VVD, was er vanuit het perspectief van de VVD wel degelijk sprake van een gedeeltelijke afsplitsing van de linkervleugel van de partij. Het

LDC werd getroffen door een tweede scheiding der geesten: ongeveer de helft van de 250 leden tellende LDC sloot zich bij D'66 aan.¹⁹ Een aanzienlijk deel van de JOVD'ers besloot hetzelfde te doen, overigens vaak zonder het lidmaatschap van de JOVD op te zeggen.

Evenals in 1962 raakten de ontwikkelingen door een tegenvallend verkiezingsresultaat in een stroomversnelling. In tegenstelling tot 1962 dwongen niet de Kamercentrales maar met name de JOVD en in mindere mate het LDC de VVD tot bezinning en discussie. Aangemoedigd door Korthals en ondersteund door het LDC en de Liberale Studenten Vereniging Nederland (LSVN), bekritiseerde de JOVD-voorzitter Wiegel de VVD. Alleen als de VVD opgekomen was voor de zwakkeren in de samenleving en een dynamische partij was geweest had de afsplitsing niet plaats gevonden en had de VVD een stemmenwinst geboekt. In zijn ogen moest de VVD het initiatief nemen om met deze groep 'samenzweers' in gesprek te komen en moest een beraad op een zo'n breed mogelijke basis zich bezinnen op de toekomst.²⁰ Later sloten ook een aantal grote Kamercentrales zich bij deze kritiek aan.

Van een gesprek met de 'groep-Gruijters' wilde het partijbestuur niets weten, maar wel riep het een beraad bestaande uit vertegenwoordigers van de VVD, de JOVD, het LDC en de LSVN in het leven. Op 15 september 1966, de dag dat D'66 zich tot iedere Nederlander richtte met het 'Appèl', kwam het beraad voor het eerst bijeen. De voorbereiding van de vervroegde verkiezingen van februari 1967 bood de JOVD en het LDC dadelijk de gelegenheid door middel van het beraad invloed uit te oefenen. In ruil daarvoor moest de JOVD beloven gedurende het beraad een afwachtende houding ten opzichte van D'66 aan te nemen.²¹ Vooral de JOVD was ontevreden over het definitieve verkiezingsprogramma. Het Hoofdbestuur leek niet doordrongen te zijn van de ernst van de situatie en had nauwelijke enige positieve actie ondernomen: het beraad was geen daadwerkelijke bezinning geweest en men wilde nog steeds geen gesprek met de groep-Gruijters.²²

De verkiezingsuitslag van februari 1967 overtuigde de partijleiding ervan dat het tijd was maatregelen te nemen. De VVD had slechts één zetel gewonnen en bleef net de derde partij van Nederland. De grootste winnaars waren de Boerenpartij en D'66. Het Hoofdbestuur besloot de

thema's die D'66 de verkiezingswinst hadden opgeleverd, te omarmen door een Commissie Kiezer-Gekozenen en een commissie die het partijwezen in Nederland zou bestuderen in te stellen. Hiermee hoopte de partijleiding D'66 de wind uit de zeilen te halen en het vooruitstrevende aanzicht van de VVD op te poetsen. De bestudering van het partijwezen combineerde de VVD met de voortzetting van het beraad tussen de VVD, het LDC, de LSVN en de JOVD, nu onder de naam Liberaal Beraad. Op deze manier hoopte het partijbestuur voor de komende jaren deze randorganisaties definitief aan zich te binden in ruil voor de mogelijkheid invloed op de politieke koers van de VVD uit te oefenen.

Het dilemma bleef echter: hoe kon de VVD een leegloop van de linkervleugel van de partij voorkomen als velen binnen deze vleugel dezelfde ideeën bleven koesteren die D'66 uitdroeg en de VVD tegelijkertijd gedwongen werd zich ten opzichte van deze partij te profileren? In het verkiezingsprogramma van 1967 sprak de VVD zich bijvoorbeeld uit tegen radicale staatsrechtelijke hervormingen. Er was nog steeds een groep vooruitstrevende liberalen die dit met lede ogen aanzag. De oprichting van D'66 had de JOVD en het LDC weliswaar gedwongen hun plaats ten opzichte van deze nieuwe partij te bepalen - beide namen langzamerhand afstand van hun oude staatsrechtelijke ideeën, en dus van D'66 - toch bezat de JOVD in 1967 een D'66-vleugel en het LDC bleef ook na de tweede scheiding der geesten naar links kijken.

CRITICI BINNEN DE VVD, 1967-1971

Onder het voorzitterschap van oud-JOVD'er Van Bremen leefde het LDC na 1966 weer op. Het kreeg een eigen orgaan, *De Knuppel*, en haalde zich bij tijd en wijle de woede van het Hoofdbestuur op de hals door zonder vooroverleg notities en verklaringen te publiceren. Het Hoofdbestuur ergerde zich niet alleen aan dergelijke acties, maar ook aan de wantrouwende toon die het LDC in het algemeen aansloeg.²³ Vergeleken met deze irritaties waren de botsingen tussen het LDC en de rechtere vleugel en Van Riel heftiger. Het Hoofdbestuur probeerde openlijke ruzies te sussen, maar slaagde hier niet altijd in.

Het LDC bleef ook na 1966, ondanks de verbeteringen, aandringen op verdere democratisering van de partijstructuur. Het Hoofdbestuur stond veel opener ten

opzichte van dergelijke kritiek. Het LDC concentreerde zich echter hoofdzakelijk op het thema partijvernieuwing. Het probeerde de discussie binnen de VVD over dit onderwerp op gang te brengen door middel van de nota *Liberalisme en partijvernieuwing* (LDC 1967), waarin het net als D'66 voor partijvernieuwing - het 'ontploffen' van de bestaande partijen - pleitte. Daarnaast poogde het LDC via het Liberaal Beraad invloed uit te oefenen op de toekomstige politieke koers van de VVD en op de kwestie met welke partijen de VVD bij de verkiezingen in 1971 en in een nieuw politiek stelsel samen zou moeten werken. In het proces van partijvernieuwing zag het LDC het op korte termijn als zijn taak constructief mee te werken aan het Liberaal Beraad. Op de langere termijn was evenwel hergroepering van partijen noodzakelijk. Om deze hergroepering dichterbij te brengen stelde het LDC zich ten doel contacten met liberalen in andere partijen, met name D'66, te leggen en te onderhouden. De brugfunctie die het zichzelf toedichtte, poogde het LDC handen en voeten te geven door bij het Hoofdbestuur te pleiten voor de openstelling voor niet-VVD'ers en informele gesprekken te voeren met een aantal leden van D'66.²⁴ Met name de mogelijkheid om met D'66 samen te kunnen werken was voor het LDC van groot belang.

De VVD nam geen enkel initiatief om met andere partijen samen te gaan werken in het kader van de partijvernieuwing. In de beslotenheid van de Hoofdbestuursvergadering kwam men er ruiterlijk voor uit dat D'66 een groot electoraal gevaar was. Het Hoofdbestuur beoogde de opmars van D'66 te stuiten door organisatorische samenwerking tussen de beide partijen op afdelingsniveau af te wijzen: de VVD moest D'66 niet helpen bij het oplossen van haar organisatorische problemen.²⁵ Ook de samenwerking met D'66 op landelijk niveau juichte het Hoofdbestuur om electorale redenen niet toe. In plaats daarvan was het Hoofdbestuur voornemens de succesformule van D'66 te analyseren en het thema inspraak in de propaganda centraal te stellen.²⁶

Deze strategie was echter hoogst vertrouwelijk; naar de buitenwereld toe liet de VVD een ander geluid horen. Op basis van de progressief getoonzette rapporten van het Liberaal Beraad²⁷ was de VVD bereid te spreken over de mogelijkheid van samenwerking. De VVD sloot samenwerking met D'66 niet uit en daagde D'66 uit kleur te

bekennen. De VVD liet zo de keuze aan D'66 zonder zelf de door het LDC (en de JOVD) gewenste samenwerking te stimuleren. In reactie op deze lethargische houding van de VVD, poogde het LDC de samenwerking tussen de VVD en D'66 dichterbij te brengen door bekend te maken dat het LDC geruime tijd informele gesprekken voerde met een aantal D'66'ers en door aan te dringen op samenwerking.²⁸ De VVD verklaarde bereid te zijn alle mogelijkheden te onderzoeken, maar de voorzitter van D'66 liet weten hier niets voor te voelen. Toen eind 1969 de samenwerking tussen de VVD en D'66 nog steeds niet van de grond was gekomen, ontstond er grote ontevredenheid binnen het LDC; men overwoog zelfs een nieuwe partij op te richten. De verstandhouding tussen het LDC en de VVD bereikte daarmee een nieuw dieptepunt.

In april 1970 werd het LDC getroffen door een derde scheiding der geesten. Het LDC-bestuur stelde de Algemene Deelnemersvergadering voor het LDC op te heffen aangezien de belangstelling tanende was. Volgens het bestuur kwam dit doordat er een politiek alternatief bestond, vele LDC'ers elders in de partij actief waren en de brugfunctie weinig concrete resultaten had opgeleverd. Zowel de politiek leider van D'66 als de partijvoorzitter van de VVD had namelijk in december 1969 verklaard niet met elkaar samen te willen werken. Temeer daar de enige overgebleven functie van het LDC, deelname aan het Liberaal Beraad, was weggefallen, kon het LDC beter opgeheven worden. Van Bremen noemde het Liberaal Beraad zelfs 'een handenbindertje voor een paar lastige leden'; er kon beter gesproken worden van het 'Liberaal Verraad'.²⁹

Over het te nemen besluit ontstond onenigheid in het LDC. Een groep betoogde dat het tactisch onverstandig was het LDC op te heffen op het moment dat de oogst van het Liberaal Beraad in de vorm van een nieuw verkiezingsprogramma en een nieuwe fractie nog binnengehaald moest worden. De andere groep meende dat het LDC geen reële inhoud meer had en dat de VVD het LDC als dekmantel voor een conservatieve politiek zou gebruiken. Aangezien de vereiste driekwart meerderheid om het LDC op te heffen, niet gevonden werd, trad het bestuur af en werd een tijdelijk bestuur gevormd.³⁰ Het nieuwe LDC-bestuur onder leiding van Van Leeuwen raakte al snel teleurgesteld. Uit het verkiezingsprogram-

ma van de VVD voor de verkiezingen van 1971, *Liberale op nieuwe wegen*, sprak niet de visie van het Liberaal Beraad.³¹ Bovendien werd er geen vervolg gegeven aan het Liberaal Beraad. Het Hoofdbestuur zegde toe voortzetting van het Liberaal Beraad te overwegen, maar uiteindelijk kwam van uitstel afstel. In het *Jaarboekje 1972* van de VVD stond nog een contactadres van het LDC vermeld. Nadien werd van het LDC niets meer vernomen.

Ook in de verstandhouding tussen de JOVD en de VVD was D'66 een bron van aanhoudende spanning. Onder invloed van de D'66-vleugel flirtte de JOVD niet alleen met D'66 als partij maar ook met haar staatsrechtelijke vernieuwingsideeën. De VVD en specifiek de rechtervleugel stonden zeer argwanend tegenover de JOVD, vooral nadat duidelijk was geworden dat de JOVD-vertegenwoordiger in het Liberaal Beraad lid was van D'66. Het probleem D'66 loste zich uiteindelijk vanzelf op doordat de JOVD omstreeks 1970 haar D'66-vleugel definitief verloor en de JOVD zich weer meer ging richten op de VVD.

Alle inspanningen van de VVD ten spijt was D'66 ook bij de verkiezingen van 1971 wederom één van de winnaars. De op drift geraakte confessionele en sociaaldemocratische kiezers stemden nog steeds niet op de VVD. Pas nadat Wiegel het politieke roer had overgenomen en de partij onder leiding een politiek rechtsere koers ging varen, slaagde de VVD erin een alternatief voor vele confessionele kiezers te worden.

SLOT

Tussen 1962 en 1971 liepen alle pogingen van de critici om de politieke koers in vooruitstrevende zin om te buigen, dood op het feit dat de VVD de rust en eensgezindheid binnen de partij wilde bewaren; zowel de linker- als de rechtervleugel moest tevreden gehouden worden. Het gevolg was dat de VVD zich van een deel van de linkervleugel vervreemde, hetgeen gepaard ging met interne partijspanningen. Alleen door de omstandigheden gedwongen, zoals in 1966, was de VVD bereid aan de kritiek tegemoet te komen. Niet alleen intern stelde de VVD zich reactief op, ook in de politieke discussies over staatsrechtelijke en partijvernieuwing speelde zij geen initiële rol. Niet voor niets slaagde de VVD er niet in nieuwe

kiezers aan te trekken en D'66 de wind uit de zeilen te nemen. Het was dan ook niet verwonderlijk dat de VVD langzamerhand een deel van de linkervleugel verloor. Er was geen bereidheid meer veel energie in de VVD te steken: Korthals liet het zitten en vele leden van de JOVD en het LDC verlieten de partij. Deze liberalen voelden zich als liberaal niet langer in de VVD thuis.

NOTEN

1. *Vrijheid en Democratie*, 4 april 1969, bijlage.
2. Dit artikel is geschreven op basis van: I.P. Hasper, *De VVD tussen 1962-1971: linksliberalisme, partijvernieuwing en staatsrechtelijke vernieuwing*, doctoraalscriptie, Groningen, 1997.
3. Notulen HB, 7 april 1962, *ArchiefVVD*, nr. 1080.
4. Voorbereidend schrijven van H.A. Korthals voor gesprek met Geertsema op 29 januari 1964, *Archief Korthals*, nr. 46.
5. Notulen DB, 7 juli 1962, *VVD-microfiches archief*, besluitenlijst DB oktober 1960 t/m juli 1962.
6. Notulen HB, 12 mei 1962, *ArchiefVVD*, nr. 1080.
7. Brief van H.A. Korthals aan P.J. Oud, 5 juni 1962, *Archief Korthals*, nr. 46.
8. Brief H.A. Korthals aan M.C. Geerling, 28 juni 1962, *Archief Korthals*, nr. 46.
9. Brief H.A. Korthals aan P.J. Oud, 16 augustus 1962, *Archief Korthals*, nr. 46.
10. Discussie-grondslag ten dienste van het beraad binnen de VVD op woensdag 22 augustus 1962, 11 augustus 1962, *Archief Korthals*, nr. 46.
11. H.J.L. Vonhoff, *Bewegend verleden*, Alphen aan den Rijn, 1969, p. 148.
12. G. Dorsman, 'Liberaal democratisch centrum. Vaste koers noodzakelijk', *Liberaal Reveil*, 1963 nr. 3, pp. 13-17, p. 15.
13. Notulen HB, 15 september 1962, *ArchiefVVD*, nr. 1080.
14. E. Nordlohne, *Nieuwe wegen*, LDC, 1963, p. 5
15. E. Nordlohne, *op. cit.*, p. 9.: Notulen AV, 1962-1967, *VVD-microfiches*, Notulen AV.
16. Notulen HB, 8 mei 1965, *ArchiefVVD*, nr. 1080.
17. *Vrijheid en Democratie*, 5 maart 1964, p. 5.; *De Driemaster*, maart 1964, p. 2.; Notulen HB, 15 februari, *Archief VVD*, nr. 1080.
18. Brief van J. van Someren aan Jhr.Mr. W.H.D. Quarles van Ufford, 23 april 1964, *VVD-microfiches archief*, DB februari 1958 - juni 1965, 2/3.
19. D.R.F. van Bremen, 'Liberaal Democratisch Centrum', in: *Honderd jaar liberale partijvorming 1885-1985. Thema-nummer LEF*, 1985 nr. 11, pp. 51-54, p. 51.
20. *Vrijheid en Democratie*, 24 juni 1966, p. 3.
21. Brief van het Hoofdbestuur van de JOVD aan het Hoofdbestuur, 11 december 1966, *VVD-microfiches archief VVD-DB/HB 1966*, 4/6.
22. Brief van het Hoofdbestuur van de JOVD aan het Hoofdbestuur, 4 januari 1967, *VVD-microfiches archief*, LB 1966-1969, 1/4.
23. Vertrouwelijke notitie inzake een bespreking met het LDC, 28 september 1968, *ArchiefVanhoff*, nr. 42.
24. Notulen vergadering Algemene Raad van het LDC, 16 december 1967, *VVD-microfiches archief*, VVD-LDC 1967-1970, 3.; *De Knuppel* september 1967, nr. 2, p. 7.
25. Notulen HB, 14 december 1968 en 1 februari 1969, *ArchiefVVD*, nr. 60.
26. Vertrouwelijke notitie voor het Hoofdbestuur betreffende de propaganda in de komende jaren, 5 juni 1969, *VVD-microfiches archief*, VVD-DB/HB, 3/6.
27. De problemen werden gezien vanuit het oogpunt van de zwakkere in de samenleving. Desondanks bleef de deur naar de PvdA potdicht: de Algemene Vergadering amendeerde de rapporten op dit punt.
28. *Vrijheid en Democratie*, 5 september 1969, p. 3.
29. *De Knuppel* mei 1970, pp. 3-4; *Vrijheid en Democratie* 17 april 1970, p. 1.
30. *Ibidem*.
31. Amendementen van het LDC op het verkiezingsprogramma, *VVD-microfiches archief*, VVD-LDC 1962-1970, 1.; Bestuursadvies verkiezingsprogramma '71, *VVD-microfiches archief*, VVD-LDC 1962-1970, 1.

Mevrouw drs. I.P. Hasper is historica.

LIBERALEN ONDER ÉÉN DAK OF TWEE-ONDER-ÉÉN-KAP? Bespreking van H.J.L. Vonhoff, Liberalen onder één dak.

PAUL LUCARDIE

Nog maar net gepensioneerd als Commissaris van de Koningin in Groningen, schreef de historicus Vonhoff dit feestelijke portret van zijn partij. Het is een fraai uitgevoerd en met tal van foto's geïllustreerd werk geworden, onderhoudend geschreven en rijk gelaardeerd met anekdotes - wat niemand zal verbazen die de auteur ooit ontmoet heeft. Het lijkt me vooral geschikt voor oudere kaderleden van de partij, die hun geheugen willen opfrissen. Jongere partijleden zullen soms de historische context onvoldoende beschreven vinden, bijvoorbeeld wanneer de Indonesische kwestie behandeld wordt. Vakhistorici en politicologen kunnen zich weliswaar verheugen op een uitgebreid - zij het niet foutloos - notenapparaat, maar zullen analyse en diepgang missen.

De thematische opzet van het boek maakt het ook niet gemakkelijk een rode draad te ontdekken. Na een beknopte voorgeschiedenis en beschrijving van de oprichting, schetst de auteur de 'faits et gestes' van liberale volksvertegenwoordigers en bewindslieden op belangrijke beleidsterreinen: dekolonisatie, Europese integratie, defensie, onderwijs, cultuur, bestuur en financieel-economisch beleid. Daarbij wandelt hij telkens in snel tempo de geschiedenis door. Soms doet hij dat zelfs meer dan één keer per hoofdstuk, als hij het beleidsterrein nog eens onderverdeelt; zo vliegen we in hoofdstuk 10 in 28 bladzijden vier keer door de periode 1948-1998 heen en weer, waardoor de niet aan 'zappen' gewende lezer enigszins buiten adem raakt.

Een geduldige lezer kan niettemin enkele conclusies uit de brei van feiten en persoonlijke wederwaardigheden trekken. De belangrijkste en mijns inziens meest aan-

vechtbare conclusie is al in de titel van het boek samengevat: liberalen onder één dak. Men zou dit als de 'stichtingsmythe' van de VVD kunnen beschouwen: tot 1948 waren de liberalen verdeeld over verschillende partijen, met name de Vrijheidsbond of Liberale Staatspartij (LSP) en de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB), maar met de oprichting van de VVD zou aan die verdeeldheid een einde zijn gekomen. Hierbij wordt verondersteld dat (a) de VDB overwegend uit liberalen bestond en dat (b) deze liberalen uit de VDB zich in 1948 bij de VVD aansloten en dat (c) na 1948 vrijwel alle liberalen de VVD trouw zijn gebleven en dat zich derhalve buiten die partij geen noemenswaardige aantallen liberalen bevinden.

De drie veronderstellingen zijn stuk voor stuk problematisch, maar in combinatie in elk geval onhoudbaar, naar mij wil voorkomen. Indien men een enigszins rekkelijke definitie van liberalisme hanteert, kan men de vrijzinnig-democraten nog wel tot de (linkervleugel van) deze stroming rekenen, ondanks hun eigen bezwaren tegen de term. Men zou ook van een afzonderlijke 'radicale' stroming kunnen spreken, zoals de voorzitter van de VDB, Kranenburg, in 1929 deed. Weer anderen zagen de VDB als pragmatische, 'systeemloze' partij die op geen enkel 'isme' gefundeerd zou zijn. Vonhoff gaat aan deze problemen niet voorbij, maar meent dat 'de meerderheid der vrijzinnig-democraten, die een groot vertrouwen in aanvoerder mr. P.J. Oud heeft, tot het werkelijk liberale kamp [moet] worden gerekend' (blz. 21). *So far, so good*. Daarmee suggereert de auteur - niet expliciet overigens - dat die meerderheid Oud dan wel gevolgd zal hebben op zijn weg van VDB naar VVD, na een kortstondig lidmaatschap

van de PvdA. Naar alle waarschijnlijkheid bedroeg het aantal vrijzinnig-democraten dat Oud op zijn omzwervingen naar de VVD volgde, niet meer dan enkele honderden, op een totaal van bijna tienduizend VDB'ers. De meerderheid van de VDB, of ze nu liberaal was of niet, bleef dus waarschijnlijk lid van de PvdA of was partijloos geworden.

Een deel van deze vrijzinnig-democraten kwam in 1966 wellicht bij D66 terecht. Deze nieuwe partij trok ook leden rechtstreeks uit de VVD aan, naast een groot aantal partijloze jongeren. Vonhoff rekent D66 duidelijk niet tot het liberale kamp: 'Een aantal liberalen mag dan wel zijn heil elders zoeken, maar elders vindt men geen liberale partij', zo schrijft hij over de jaren zestig (blz. 61). Nu vindt hij hiermee veel Democraten aan zijn zijde, die hun partij zelf aanvankelijk evenmin als 'liberaal' afficheerden. In de jaren zestig was het liberalisme immers 'uit' en de Democraten wilden alles vernieuwen zonder enig respect voor ideologische (of enige andere) tradities. Al in de jaren zeventig ontbrandde echter binnen D66 een discussie over ideologische verwantschap met het liberalisme. In de jaren tachtig beweerde partijleider Van Mierlo dat zijn partij 'het liberale erfgoed' in beheer had, maar daarnaast ook uit sociaal-democratische bron putte. In de jaren negentig lijkt die sociaal-democratische bron echter zo ver opgedroogd dat zelfs de PvdA liberale bronnen gaat aanboren. D66 heeft zich dan al lang bij de liberale fractie in het Europees Parlement aangesloten.

Kortom, de Democraten kunnen net als de VDB tot de liberale stroming gerekend worden, indien men die stroming zo breed opvat dat daar ook 'radicalen' toe behoren die kritisch staan ten opzichte van de hoofdstroom van het liberalisme. Kiest men echter voor een beperkte, meer 'klassieke' definitie van het liberalisme, dan vallen zowel VDB als D66 daar buiten. In dat geval verenigt de VVD inderdaad vrijwel alle liberalen onder één dak, maar onderscheidt zich daarin niet van de Liberale Staatspartij of de Partij van de Vrijheid - de vernieuwde voortzetting van de LSP in de jaren 1946-48. Misschien ongewild vereenzelvigd ook Vonhoff trouwens de VVD met de Partij van de Vrijheid, wanneer hij schrijft over Jeanne Fortanier-de Wit: 'Haar optreden voor de VVD in de Tweede Kamer bij de herziening van het kinderrecht wordt opmerkelijk en succesvol genoemd. Dat

is nog in de periode van de Partij van de Vrijheid' (blz. 128).

Meestal benadrukt hij echter de afstand tussen de VVD en haar klassiek-liberale voorgangers. Daarbij speelt wellicht zijn eigen politieke voorkeur mee. Hoewel van warme sympathie voor zijn partij vervuld, verbloemt hij niet zijn kritiek op stellingnames die hij 'behoudend' of 'conservatief' acht: met betrekking tot asielzoekers (blz. 123), moderne kunst (blz. 154-155), de bezwaren tegen toekenning van de P.C. Hooftprijs aan H. Brandt Corstius in 1985 (blz. 166-167) en de abortus-kwestie in 1976 (blz. 189). Met de conservatieve afkeer van staatkundige vernieuwing die de meerderheid van de VVD altijd heeft gekenmerkt, heeft Vonhoff overigens minder moeite. Op sociaal-cultureel en ethisch terrein staat hij echter duidelijk aan de kant van het 'ontplooings-liberalisme'. Dit impliceert in zijn ogen een actieve overheid, die voorwaarden voor individuele ontplooiing moet scheppen zonder zich met de inhoud van die ontplooiing te bemoeien. Juist deze variant van liberalisme vindt aanhang bij D66 - in mindere mate trouwens zelfs bij GroenLinks en de PvdA.

Tegenover dit ontplooiingsliberalisme staat een meer klassiek liberalisme, dat de overheid een veel bescheidener takenpakket toekent, voornamelijk beperkt tot handhaving van recht en orde. Vonhoff noemt deze opvatting 'conservatief' - met de negatieve bijmaak die deze term in Nederland vanouds schijnt te moeten hebben. Hij acht haar overheersend binnen de LSP, maar ook nog vrij sterk in de VVD. Soms schrijft hij over 'het vooruitstrevend deel van de liberalen' alsof hij op een minderheid in zijn eigen partij doelt (bijvoorbeeld op blz. 61). Wanneer hij dan ook nog toe zou geven dat D66 dat vooruitstrevende deel der liberalen vertegenwoordigt, ligt een overstap naar deze partij haast voor de hand.

Tot deze stap wil ik de auteur natuurlijk niet dwingen - dat zou weinig liberaal zijn. Het is ook niet nodig, indien men de termen 'vooruitstrevend' en 'conservatief' wat verder uitwerkt en verfijnt. Het klassieke liberalisme kan mijns inziens even goed conservatief als progressief zijn, afhankelijk van de historische omstandigheden. Zo klinkt het program van de Bond van Vrije Liberalen, die aan het begin van deze eeuw de meest conservatieve vleugel van het Nederlandse liberalisme belichaamde, tegenwoordig

soms verrassend modern en vooruitstrevend met zijn kritiek op bureaucratie en zijn pleidooi voor privatisering. Tegenwoordig lijkt juist het verzet tegen privatisering en individualisering conservatief. Het conservatisme als politieke ideologie heeft zich immers altijd verzet tegen individualisme en onbeperkte vrijheid, zowel op sociaal-economisch als op staatkundig en cultureel-ethisch gebied. Dit ideologische conservatisme vindt men weliswaar ook binnen de VVD, maar toch vooral bij het CDA, de protestants-christelijke partijen en in 'post-moderne' vorm bij PvdA, SP en GroenLinks.

In deze tijd van ideologische verwarring en verbroekeling kan geen enkele politieke partij meer 'puur' blijven en treedt altijd enige vermenging op. Dat geldt dus ook voor de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, met haar mix van klassiek liberalisme, ontplooiingsliberalisme

en conservatisme. Daarvoor hoeft de vijftigjarige zich geenszins te schamen - purisme is toch meer iets voor jongeren. Ik zie dan ook weinig reden om zo krampachtig alle liberalen onder één dak te willen verenigen - het huis zou veel te vol worden, en dat willen we in Nederland toch niet meer? 'Liberalen: twee-onder-één-kap' lijkt me als titel voor komende geschiedschrijvers daarom juister, ook al is de ene woning groter dan de andere.

H.J.L. Vonhoff, *Liberalen onder één dak. VVD: 50 jaar liberale vereniging*, Den Haag, Sdu, 1998, 235 pagina's.

Dr. A.P.M. Lucardie is wetenschappelijk medewerker van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen aan de Rijksuniversiteit Groningen.